

การถอดบทเรียนนั้นคืออะไร

กาญจนา แก้วเทพ
อดุลย์ ดวงดีทวีรัตน์

สารบัญ

ก. เกริ่นนำ

ข. ขอบเขตตัวไว้ก่อน

1. การถอดบทเรียนนั้นคืออะไร: คำตอบเชิงทฤษฎี
2. ขอแนะนำให้ผู้รู้จัก "การถอดบทเรียน" ในอีกลีลาหนึ่ง
3. การถอดบทเรียน/การสรุปบทเรียน/การเล่าเรื่อง
4. ประโยชน์ของการถอดบทเรียน
5. การถอดบทเรียนเป็นรูปแบบหนึ่งของการจัดการความรู้
6. เนื้อหา/ประเด็นที่จะถอดบทเรียน
7. รูปแบบและกระบวนการถอดบทเรียน
8. ใครควรจะเข้าร่วมการถอดบทเรียน
9. คำถามที่ใช้ในการถอดบทเรียน
10. บทอำลา: การถอดบทเรียนแบบ สพล.

ใน กาญจนา แก้วเทพและคณะ (2549) **เริ่มคิดใหม่ สู้ทำใหม่** กับสื่อพื้นบ้านเพื่องานสร้าง
เสริมสุขภาวะ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส)

การถอดบทเรียนนั้นคืออะไร

กาญจนา แก้วเทพ
อดุลย์ ดวงดีทวีรัตน์

ก. เกริ่นนำ

ก่อนอื่น ผู้เขียนขออนุญาตลอกข้อความของผู้ที่กำลังทำงานอยู่ในหน่วยงานพัฒนาแห่งหนึ่ง เขียนจดหมายเมลไปปรึกษาคุณหมอชาติวี เจริญศิริ ถึงเรื่องที่เกี่ยวข้องกับ "การถอดบทเรียน" ดังนี้

.....อยากให้มีถอดบทเรียนเป็น จะทำอย่างไร.....ที่นี่

อาจมีคำตอบ

ปุจฉา จากผู้ดูแลทีมงานซึ่งต้องถอดบทเรียน....

เรียนคุณหมอชาติวีค่ะ

คุณหมอคะ พี่ขออนุญาตปรึกษาเรื่องความเป็นไปได้ในการที่ทางคณะ สนับสนุนการเรียนรู้ฯ จะจัด workshop เพิ่มสมรรถนะในการทำงานให้กับ ทีมงานของแผนงานต่างๆ โดยเฉพาะที่ต้องการมาก คือ เรื่องการถอด ประสบการณ์ หรือการถอดบทเรียนรู้ (lesson learned) ไม่ทราบว่าทางคุณ หมอพอจะจัดให้ได้ไหมคะ และอาจจะจำเป็นต้องทำการสำรวจความต้องการ เพิ่มเติมด้วยค่ะ (นอกเหนือจากคนที่เคยแจ้งความจำนงเข้ามาแล้ว) คงได้รับ คำตอบจากคุณหมอนะคะ

(จาก <http://gotoknow.org.archive/2005/10/09/08/55/e5135>)

ข้อความที่ยกมากล่าวถึงข้างบนนั้นมิได้เป็นข้อยกเว้นแต่อย่างใด หากทว่าเป็นความปรารถนาโดยทั่วไปของกลุ่มคนที่ทำงานพัฒนาโดยเฉพาะในกลุ่มนักพัฒนาองค์กรเอกชน ซึ่งมีได้สนใจแต่ "การทำกิจกรรม" เท่านั้น หากแต่ยังสนใจที่จะ "พัฒนาตนเอง/เรียนรู้" ควบคู่ไปด้วย เพื่อเป็นวัคซีนป้องกันโรค "ยิ่งทำ(กิจกรรม)ยิ่งโง่ ยิ่งโต ยิ่งเซอะ"

ดังนั้น การทำงานพัฒนาขององค์กรพัฒนาทั้งหลาย (รวมทั้งโครงการสื่อพื้นบ้านสื่อสารสุข - สพล.) จึงเป็นระบบ 3 ซ้ำ/3 จังหวะดังนี้

จังหวะแรก: เป็นช่วงเวลาของการวางแผนงาน อันได้แก่ ช่วงของการศึกษา/สำรวจ/วิเคราะห์ทั้งปัญหาและศักยภาพ-ต้นทุน-ทรัพยากร ช่วงแรกนี้เป็นคุณลักษณะร่วมกับกลุ่ม/หน่วยงานทุกแบบที่ทำงาน

จังหวะที่สอง: เป็นช่วงเวลาของการลงมือทำกิจกรรมตามแบบที่วางเอาไว้ ช่วงนี้ก็ยังเป็นคุณลักษณะร่วมกับหน่วยงานทั่วไป

จังหวะที่สาม: เป็นช่วงเวลาหลังจากที่ทำการเสร็จแล้ว ก็มีคำถามว่าจะทำอะไรต่อไป กิจกรรมที่น่าจะเป็น "ไฟท์บังคับ" ว่าจะต้องทำก็คือ "การประเมินผล" (แต่คนทำงานจำนวนมากก็ทำการประเมินผลพลัดหลุดมือไป และปิดม่านตั้งแต่จบช่วงที่สอง) การประเมินผลนั้นก็คือการตอบคำถามตั้งแต่ต่าง ๆ ว่าที่ทำไปนั้นได้ผลแบบที่หวังเอาไว้หรือเข้าไปมากน้อยเพียงใด ฯลฯ ไปจนกระทั่งถึงคำถามที่ยากมากขึ้นเพราะต้องคิดให้หนักขึ้น เช่นว่า ที่สำเร็จนั้น ทำมาได้อย่างไร หรือทำไมจึงล้มเหลวไม่เป็นท่าแบบนี้ เป็นต้น

และสำหรับหน่วยงานเช่นองค์กรพัฒนาเอกชนหรือกลุ่มประชาชน ในช่วงจังหวะสุดท้ายนี้ มักจะมีรายการ "ขายพวง" "บทเรียนที่ได้รับ" (lesson learned) เข้ามากับการประเมินผลด้วย อันได้แก่ การตั้งคำถามแบบกว้างๆ ว่า "ที่ทำทั้งวางแผน&ลงมือทำกิจกรรมมาแล้วนั้น เรา(คนทำ)ได้เรียนรู้อะไรบ้าง"

กระบวนการของรายการขายพวงนี้ อาจจะเรียกว่า "การสรุปบทเรียน" หรือ "การถอดบทเรียน" ซึ่งจะเป็นเนื้อหาหลักของข้อเขียนชิ้นนี้

ผู้เขียนมีข้อสังเกตส่วนตัวว่า สำหรับการทำการกิจกรรมที่มีคุณลักษณะแบบ "เห็นผลกันจะจะตา/รู้ว่าหมูหรือจ๋า" เช่น การเล่นกีฬาฟันนั้น จะเอาจริงเอาจังกับการถอด/สรุปบทเรียนอย่างยิ่งยวดดังที่เราู้กันอยู่แล้วว่า การแข่งฟุตบอล/เทนนิสนั้นจะต้องเอาเทพการบันทึภาพมาดูซ้ำแล้วซ้ำอีกเพื่อวิเคราะห์จุดอ่อน/จุดแข็ง ซ่องโหว่ ฯลฯ ทั้งของฝ่ายเราและฝ่ายตรงข้าม ไม่ว่าจะการแข่งขันนั้นเราจะเป็นฝ่ายแพ้หรือชนะก็ตาม

ดังนั้น ในการวางแผนแข่งขันครั้งต่อไป ไม่ว่าจะเป็นการป้องกันแชมป์หรือนัดล้างตา/แก้มือก็ตาม นักกีฬาที่จะโยกบทเรียนที่ได้สรุป/ถอดออกมาใช้ในการแข่งขันครั้งใหม่อยู่เสมอ ด้วยเหตุนี้ การทำลายสถิติ (ซึ่งหมายถึงการยกระดับมาตรฐานให้สูงขึ้น) จึงเกิดขึ้นอยู่เสมอ คุณูปการหรือคุณประโยชน์ประการแรกของการสรุป/ถอดบทเรียนจึงเป็นเรื่องของการพัฒนาปรับปรุงงานในครั้งใหม่นี้เอง

ผู้เขียนจึงมีความเห็นว่า ในเรื่องการสรุป/ถอดบทเรียนนี้ เราน่าจะสวมวิญญาณนักกีฬาให้เต็มทีกันหน่อยเห็นท่าจะดี

ข. ขอบอกตัวไว้ก่อน

องค์กรเช่นโครงการสื่อพื้นบ้านสื่อสารสุข (สพส.) นั้น โดยสายพันธุ์แล้ว จัดได้ว่าเป็นองค์กรพัฒนาเอกชนประเภทหนึ่ง แต่เนื่องจากกรรมการที่เข้ามารวมตัวกันนั้นมีภูมิหลังเป็นอาจารย์ นักวิชาการอยู่หลายพระหน่อ ดังนั้น ทางโครงการสพส. จะตั้งจุดหมายปลายฝันเอาไว้อย่างสูงสุด ระดับยอดเมฆระดับหนึ่ง คือต้องมีการถอดองค์ความรู้เรื่อง "การนำสื่อพื้นบ้านมาบำรุงสุขภาพของชุมชน และในเวลาเดียวกันก็ให้วิตามินเสริมกำลังสื่อพื้นบ้านไปในเวลาเดียวกัน"

แต่ทว่า นอกเหนือจากภูมิหลังของคนทำงานสพส. ที่เป็นนักวิชาการดังที่กล่าวมาแล้ว ซึ่งเป็นปัจจัยเอื้ออำนวยให้สพส. มีความเป็นไปได้สูงที่จะแสวงหา/รวบรวม/ประมวลความรู้เรื่อง "การสรุป/ถอดบทเรียน" แล้ว เหตุผลที่สำคัญยิ่งกว่าปัจจัยแรกที่กล่าวมาแล้วก็คือ **เหตุผลเชิงหลักการของทำโครงการของสพส.**

การที่สพส. ลงมือทำกิจกรรมต่างๆ ร่วมกับภาคีย่อยทั้งเกือบ 70 โครงการย่อยนั้น สพส. ถือว่ากระบวนการทำงานนั้นเป็น "กระบวนการสร้างสรรค์ทางวัฒนธรรม" ชนิดหนึ่ง (cultural Production) ซึ่งหลังจากเสร็จกระบวนการแบบกวนเกษียรสมุทรครั้งนี้แล้ว สพส. คาดหวังว่าจะมี "ผลผลิตออกมาอย่างน้อย 5 สร้างคือ

- (i) **สร้างคน**ที่มีความเข้าใจเรื่องสื่อพื้นบ้านสื่อสารสุขได้อย่างไร
- (ii) **สร้างเครือข่าย** คือการจับมือกันระหว่างคนที่มีใจเดียวกัน
- (iii) **สร้างความรู้** ซึ่งเป็นที่มาของการสรุป/ถอดบทเรียน
- (iv) **สร้างกิจกรรม** เนื่องจากโลกเรานั้นเปลี่ยนแปลงด้วยการลงมือทำเท่านั้น จึงต้องมีการสร้างสรรค์กิจกรรมแบบต่างๆ ขึ้นมา
- (v) **สร้างความยั่งยืนและศักดิ์ศรีของสื่อพื้นบ้าน** การสร้างสรรค์สุดท้ายนี้เป็นทั้งการฟื้นฟูปฏิรูปสังขรณ์สื่อพื้นบ้านให้ผงาดขึ้นมา มีศักดิ์ศรีเช่นที่เคยเป็นมา และให้ผลของการสร้างสรรค์นั้นมีความยืนยาวต่อไปในอนาคต

กล่าวโดยเฉพาะผลผลิตที่จะออกมาเป็น "องค์ความรู้" นั้น สพส. ถือว่าเป็น "ผลผลิตระดับหัวใจห้องหนึ่งเลย" ทั้งนี้ เพราะทีมงานได้วิเคราะห์แล้วว่า ปัญหาเรื่องสุขภาพชุมชนและสุขภาพสื่อพื้นบ้านนั้นมีอย่างท่วมท้น แต่ทีมงานเช่นสพส. นั้น เรามีกันอยู่เพียงไม่กี่ชีวิต กิจกรรมเกือบ 70 โครงการที่ทำก็นับว่าเป็นเพียงหยิบมือเดียว ดังนั้น ไม่ว่าเราจะทำกิจกรรมเพื่อตามไปแก้ปัญหาสักเพียงใด เราก็ไม่มีวันที่จะก้าวทันกับปัญหา

แต่ในเวลาเดียวกัน ยังมีผู้คนอีกมากมายที่กำลังทำกิจกรรมต่างๆ เพื่อแก้ไข/ป้องกัน/เปลี่ยนแปลงกระบวนการทัศนวิสัยคิดในเรื่องสุขภาพและสื่อพื้นบ้าน การทำกิจกรรมนั้นมีทั้ง "การลองแล้วผิด/การ

ลองแล้วถูก ไปจนกระทั่งถึงลอกการบ้านการทำกิจกรรมตามๆกันมา โดยไม่รู้ต้นสายปลายเหตุ" ฯลฯ

สพส.จึงคาดหวังว่า การสรุป/ถอดบทเรียนของโครงการนี้อาจจะช่วยเป็น "การถอดต่อกระจกทางปัญญา" ที่ทำให้คนทำงานด้านสื่อพื้นบ้านและด้านสุขภาพเรามีดวงตาแห่งปัญญาที่แจ่มใสขึ้นในการทำกิจกรรมต่างๆ และเนื่องจากอายุการทำงานของโครงการสพส.นั้น มีอยู่เพียง 3 ปี เราจึงหวังว่า เมื่อสพส.สูญสลายไปแล้ว สิ่งที่สพส.จะทิ้งเอาไว้ให้ก็คงเป็น "องค์ความรู้เรื่องสื่อพื้นบ้านสื่อสารสุข" ในแบบเดียวกับที่พระพุทธรเจ้าได้ทิ้ง "พระธรรม" เอาไว้ให้พุทธศาสนิกชนดำเนินรอยตาม

กิจกรรมในโครงการย่อยที่ทางสพส.ดำเนินการในด้านหนึ่งจึงเป็นกุศโลบาย/เป็นผืนนาที่เราใช้เพาะปลูกต้นไม้แห่งองค์ความรู้ที่เราจะเก็บเกี่ยวผลผลิตเพื่อนำไปแจกจ่ายแบ่งปันแก่เพื่อนร่วมทางคนอื่นๆต่อไป

และเนื่องจากช่วงเวลาของสพส.มีต่อเนื่องกันถึง 3 ปี ในขณะที่ปีแรกนั้น สพส.เรายังงอแงงะกับการคลำหาทิศทาง ในปีที่สอง สพส.ก็เริ่ม "เก็บเบี้ยใต้ถุนร้าน" บทเรียนการทำงานมาได้ชุดหนึ่ง แต่ทว่า ยังทำแบบมวนวัด คือไม่มีทิศทางที่เป็นมาตรฐาน/เป็นระบบ จนกระทั่งขึ้นปีที่ 3 สพส.จึงเริ่มไหว้ครูเรื่องการถอดบทเรียนกันอย่างจริงจัง

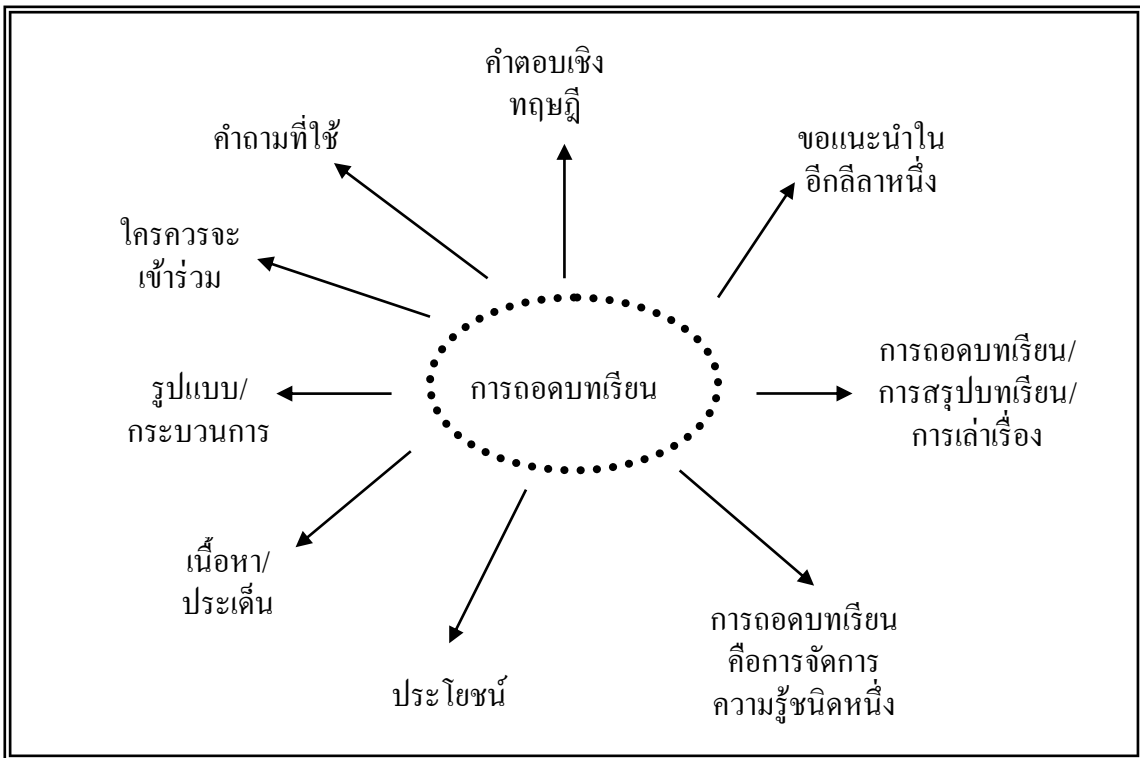
อย่างไรก็ตาม ในฐานะตัวแทนของสพส. ผู้เขียนก็จำเป็นต้อง "ออกตัว" (ในสไตล์เดียวกับสื่อพื้นบ้าน) ว่า พวกเราชาว สพส. มิใช่ "ผู้เชี่ยวชาญ" เรื่องการถอดบทเรียน ในทางตรงกันข้าม พวกเรายังเป็น "นักเรียนน้อย" อย่างยิ่ง และวิธีการที่เราทำก็เชื่อว่าถูกต้อง เพียงแต่เราอยากนำ "บทเรียนของเรา" มาเข้าเวทีแลกเปลี่ยนกับกัลยาณมิตรด้านความรู้เพื่อเพิ่มพูนความสว่างไสวด้านความเข้าใจในเรื่องนี้ให้มากขึ้น

ผู้เขียนจะใช้กรณีตัวอย่างการถอดบทเรียน 2 ชุดที่โครงการสพส. และโครงการสื่อสร้างสรรค์สุขภาพ (สสสส) ซึ่งเป็นโครงการฝาแฝดของสพส.ร่วมกันทำคือ

- การถอดบทเรียนเรื่องการทำโครงการกฐิน "ถวแด่แทน" (กฐินของชาวส่วย) ที่บ้านยางตะพาย จ.พิจิตร (ช่วงเดือนสิงหาคม 2547)
- การถอดบทเรียน เรื่อง "ของเล่นพื้นบ้านกับการฝึกอบรมการผลิตวิดีโอเพื่อรักษาป่าชุมชน" (ช่วงเดือนพฤศจิกายน 2548)

รวมทั้งจะใช้เนื้อหาจากภาคีที่ทำโครงการย่อยร่วมกับสพส. มาอธิบายเป็นตัวอย่างประกอบเพื่อให้ผู้อ่านสามารถจับต้องแนวคิดในเอกสารชิ้นนี้ได้มากขึ้น

สำหรับการตอบคำถามว่า "การถอด/สรุปบทเรียนนั้นคืออะไรกันแน่นั้น" ผู้เขียนจะใช้ประเด็นต่างๆ ดังนี้

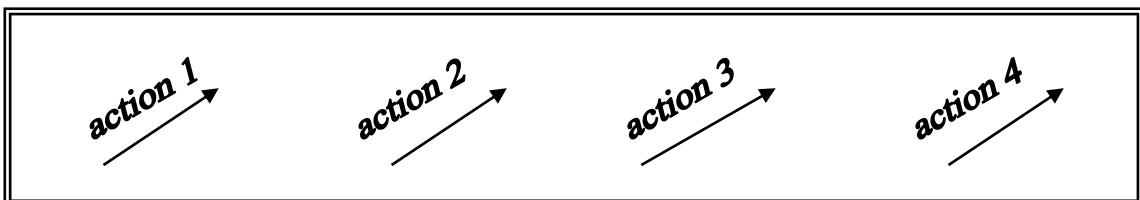

ภาพที่ 1: องค์ประกอบของการถอดบทเรียน

1. การถอดบทเรียนนั้นคืออะไร: คำตอบเชิงทฤษฎี

ในทฤษฎีด้านสังคมศาสตร์ มีแนวคิดที่อธิบายความสัมพันธ์ระหว่าง "การคิด" กับ "การทำ" ที่เรียกว่า Praxis เอาไว้ว่า ความ(ไม่)สัมพันธ์ระหว่าง 2 ปัจจัยนี้มีหลายแบบแผน ในที่นี้จะนำเสนอ สัก 4 แบบแผน ดังนี้

(1) พวกที่ "เอาแต่ลงมือทำกิจกรรม" (action) แต่ไม่ได้คิด (reflection) ว่าที่ทำไปนั้น เป็นเพราะอะไร/กำลังคิดอะไรอยู่ข้างหลัง/ฯลฯ

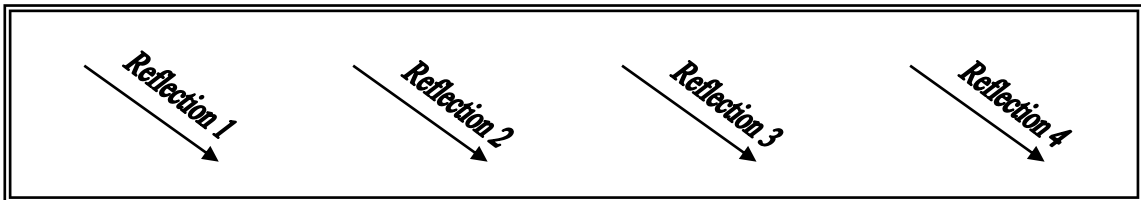

กลุ่มนี้เป็นนักกิจกรรมโดยสายเลือด กล่าวคือ ในความนึกคิด มีแต่คิดว่า "จะทำอะไรดี" และ "มีแต่ก้มหน้าก้มตาลงมือทำ" หากทว่าไม่มีการคิดตามต่อไปว่า "ที่ทำๆนั้น ทำเพราะอะไร/ทำไมจึงทำ/ทำอย่างไรจึงได้ผลสำเร็จ/ล้มเหลว"

หากเราเปรียบเทียบว่า "ปัญหานั้นคือที่คั่น" และ "วิธีแก้ปัญหาคือการเกา" กลุ่มแรกนี้ก็คือพวกที่มีการเกามาก แต่จะยังไม่ถูกที่คั่น ซึ่งอาจจะเป็นเพราะไม่รู้ว่ที่คั่นอยู่ตรงไหน ต้องเกาอย่างไร ฯลฯ

ในโครงการของ สพส. ก็เคยเกิดกรณีของกลุ่มที่หนึ่งนี้ เมื่อทางโครงการเสนอสูตรการทำงานว่า "ท่าแม่บทพื้นฐาน" นั้น คือการต้องทำวิเคราะห์คุณลักษณะ (Attribute Analysis) เพื่อให้รู้จักกับสิ่งที่จะทำงานนั้นอย่างถ่องแท้ ก็มีกลุ่มคนทำงานบางกลุ่มทำวิเคราะห์คุณลักษณะกับกลุ่มเป้าหมายกลุ่มต่างๆมากมาย เช่นกับกลุ่มปราชญ์ชาวบ้าน กลุ่มแม่บ้าน กลุ่มเยาวชน ฯลฯ แต่ก็ไม่เข้าใจว่า ทำไปทำไม ทำแล้วจะเอามาใช้ประโยชน์อะไรต่อไป เป็นต้น

(2) พวกที่เอาแต่คิด (reflection) แต่ไม่ลงมือ (action) สักที

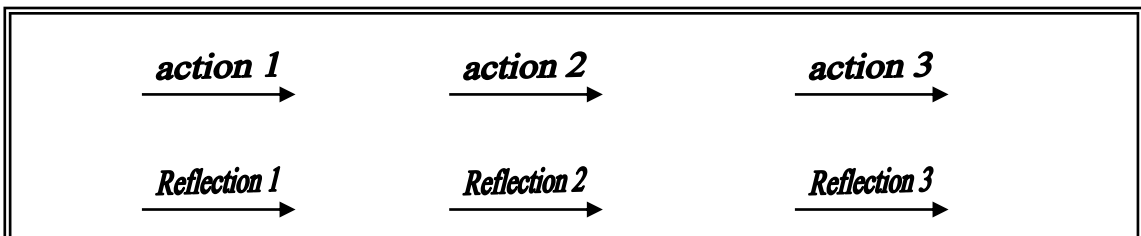

กลุ่มนี้เป็นขั้วตรงกันข้ามกับกลุ่มแรก คือมีการคั่นคิดมากมาย มีความไฝ่ฝันหลากหลาย มีอุดมการณ์เต็มเปี่ยม แต่ก็ไม่เคย "ลงมือทำอะไรเลยสักอย่าง" ไม่มีการเริ่มต้นก้าวแรก แต่คิดฝัน/วางแผนว่าจะเดินทางไกลหมื่นลี้ คนกลุ่มนี้ ภาชิตโบราณอาจเรียกว่า "พวกละเลงขนมเบื้องด้วยปาก" หรือ "พวกเงื่อง่าราคาแพง"

หากเทียบกับเรื่องการคั่น กลุ่มนี้จะวิเคราะห์อย่างละเอียดว่า คั่นที่ไหน อย่างไร ควรเกาอย่างไร แต่ก็ไม่เคยลงมือเกาจริงๆสักที

ตัวอย่างของกลุ่มคนนี้ในประสบการณ์ของ สพส. ก็คือคนที่ชอบมาร่วมเข้าประชุม ชอบเสนอแผนงานและกิจกรรม แต่ก็ไม่เอาจริงเอาจังเมื่อลงมือทำ ไม่อยากลงมือปฏิบัติ

(3) พวกที่ "ลงมือทำไปอย่างหนึ่ง" (Action) "คิดไปอีกทางหนึ่ง" (Reflection)

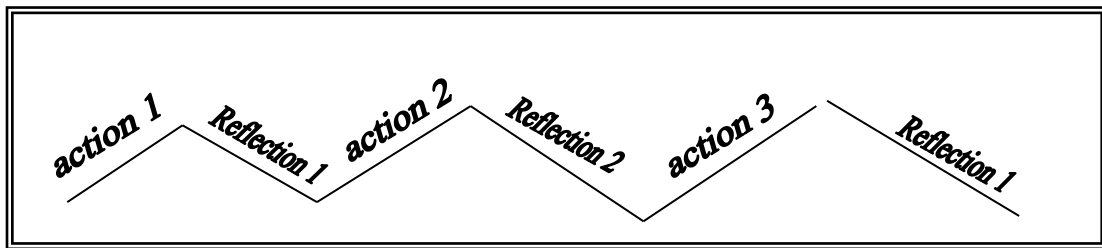

หากเปรียบเทียบกับเรื่องการคั่นแล้ว กลุ่มนี้เป็นพวกที่มีการคิดเรื่อง "การคั่น" อย่างมาก และก็มี "การเกา" อย่างมากด้วย แต่เนื่องจากความไม่ประสานกันระหว่าง "การคิด" กับ "การทำ"

กล่าวคือ คิดไปอย่างหนึ่ง ทำไปอีกอย่างหนึ่ง เหมือนการตบมือซ้าย/มือขวาที่ไม่ประสานกัน ทำให้ไม่หายคันเสียที

ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในการทำงานพัฒนา ก็คือ เวลาทำกิจกรรมก็ทำไปอย่างหนึ่ง เวลาประชุมเสริมศักยภาพก็ประชุมในเรื่องที่ไม่ได้เกี่ยวข้อง/สัมพันธ์/ตอบรับกับปัญหาการทำกิจกรรม หลังจากประชุมอบรมสัมมนาเสร็จแล้ว ก็กลับไปทำอย่างเดิม (ผู้เขียนเคยรับฟังรายงานการวิจัยเรื่องการสื่อสารในการทำธุรกิจชุมชนของไทย และพบปรากฏการณ์แบบนี้ค่อนข้างมาก)

(4) พวกที่ "การลงมือทำ" กับ "การคิดไตร่ตรอง" เดินสลับเป็นจังหวะก้าวของขาซ้าย-ขวา กล่าวคือคิดเรื่องนั้น แล้วก็ลงมือทำเรื่องนั้น ทำแล้วก็หวนกลับมาคิดทบทวนเรื่องนั้นอีกที

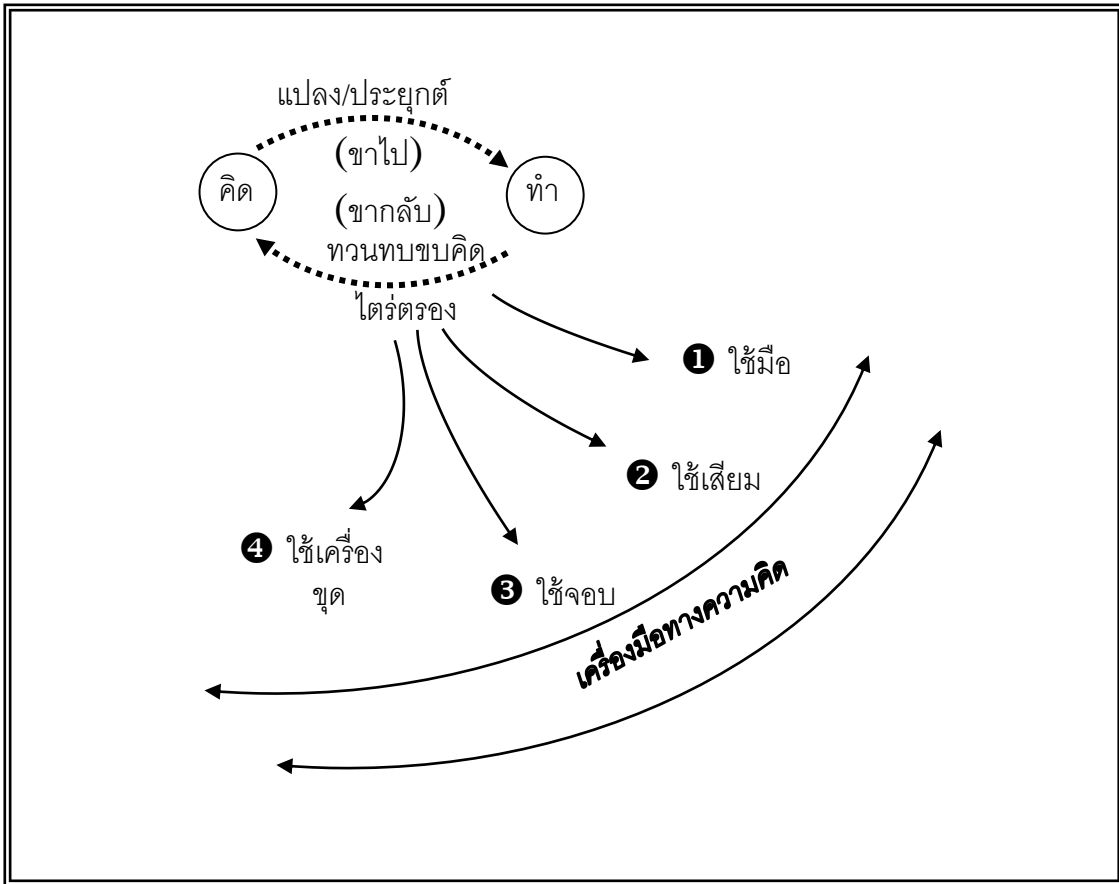

สำหรับแบบแผนของกลุ่มที่สี่นี้แหละเป็นแบบแผนที่ผู้เขียนหมายตาเอาไว้เพราะเป็นพื้นที่อยู่ของ "กระบวนการสรุป/ถอดบทเรียน" ที่จะได้กล่าวถึงต่อไป ทั้งนี้เพราะแบบแผนวิธี "ทำ" และ "คิด" แบบสุดท้ายนี้เริ่มต้นวัฏจักรด้วยการ "ฉันต้องลงมือทำอะไรสักอย่าง" (Action 1) แล้วต่อจากนั้นก็มา "ขบคิด" ย้อนหลังใน "สิ่งที่ได้ทำลงไปแล้ว" เพื่อที่จะ "คิดไปข้างหน้า" ว่าจะ "วางแผนทำอะไรต่อไปอีก" กล่าวคือ เป็นการคิด "เหลียวหลัง แลหน้า บนการกระทำในอดีตและอนาคต" (บางแห่งจึงเรียกการถอดบทเรียนว่า "การทบทวนหลังทำกิจกรรม"(After Action Review- AAR)

กระบวนการแบบนี้ เรียกว่า Praxis = Action X Reflection เป็นการกระทำที่ได้ผ่านการคิดไตร่ตรองมาแล้ว และเป็นการคิดทบทวนบนการกระทำที่ได้ทำไปแล้วสลับกันไปมาเป็น "วัฏจักรวิธี"

2. ขอแนะนำให้รู้จัก "การถอดบทเรียน" ในอีกลีลาหนึ่ง

นอกเหนือจากวิธีการแนะนำ "การถอดบทเรียน" ให้รู้จักด้วยแนวคิดเชิงทฤษฎีคือ Praxis แล้ว ผู้เขียนขอแนะนำให้รู้จักกับ "การถอดบทเรียน" ในอีกลีลาหนึ่ง ซึ่งยังคงใช้แนวคิดเรื่องความสัมพันธ์แบบสลับฉากระหว่าง "การคิด" กับ "การทำ" เช่นเดียวกัน

ภาพที่ 2: ขาไปและขากลับของการคิดและการทำ

ในภาพที่เขียนมาข้างบนนี้ แสดงให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่าง "การคิด" กับ "การกระทำ" ว่ามี "ขาไป" และมี "ขากลับ"

เริ่มจากกระบวนการแรก "ขาไป" เมื่อเราคิดว่า จะทำอะไรสักอย่างหนึ่ง แล้วเราก็ประยุกต์หรือแปร/แปลงแนวคิดนั้นให้กลายเป็นการลงมือกระทำจริง กระบวนการขาไปนี้เป็นกระบวนการที่เราใช้กันอยู่ในชีวิตประจำวันทั่วไป

ส่วนกระบวนการที่สองนั้น เป็นกระบวนการ "ขากลับ" ที่ย้อนจาก "สิ่งที่ได้ลงมือทำไปแล้ว" นำเอามา "ขบคิด" การถอดบทเรียนจะสังกัดอยู่ในกระบวนการขากลับนี้ กระบวนการขากลับนี้อาจจะไม่ใช้สิ่งที่เราคุ่นเคยกันในชีวิตประจำวัน

และขอขีดเส้นใต้ว่า กระบวนการในช่วงขากลับนี้ โดยทั่วไปแล้วอาจจะยากลำบากกว่าขาไปเสียอีก เช่นเดียวกับการส่งจรวดไปโลกพระจันทร์ ขาไปจากโลกยังดวงจันทร์นั้นยังไม่ลำบากเท่ากับขากลับจากดวงจันทร์มายังโลก

และในเส้นทางเดินขากลับจาก "การกระทำ" มาสู่ "การขบคิด" นี้ มีเครื่องมือทางความคิดหลายชิ้นที่จะเป็นตัวช่วยในการเดินทาง ซึ่งตรงนี้ผู้เขียนจะเปรียบเทียบว่า หากว่า "สิ่งที่เรากระทำ

แล้ว" เป็นเสมือนต้นไม้ การถอดบทเรียนจะเป็นเหมือนการขุดเจาะลงไปดูใต้พื้นดิน เพื่อหา "รากเหง้าของความคิดที่ทำให้กำเนิดการกระทำนั้น" การขุดดูใต้ดินนั้นก็แล้วแต่ว่า เราจะใช้อะไรเป็น "เครื่องมือขุดเจาะ" ซึ่งในทางปฏิบัติ **เครื่องมือขุดเจาะนี้ก็คือ คำถามที่ใช้ในการถอดบทเรียนนั่นเอง**

ในที่นี้ จะเปิดหีบ**เครื่องมือทางความคิด**เหล่านี้ให้เห็นรูปร่างหน้าตาคร่าวๆ ก่อนพอสังเขป เราจะเรียงลำดับเครื่องมือไปตามขีดความสามารถในการขุดเจาะดังนี้

(1) **ใช้มือขุดเจาะ** เป็นชุดคำถามแบบธรรมดาทั่วไปที่เราใช้กันอยู่เวลาเราทบทวนการทำงาน เช่น คำถามเรื่อง "ที่มาที่ไป" (เป็นคำถามเชิงประวัติศาสตร์ - historical approach) ตัวอย่างเช่น ในโครงการของสพส.นั้น นอกจากจะมีการทำงานกับภาคีที่เป็นผู้ใหญ่แล้ว ยังมีส่วนงานอีกส่วนหนึ่งที่ทำงานกับเด็กและเยาวชนที่เรียกว่า "งานชมรม" เราก็อาจจะตั้งคำถามว่า "เรื่องชมรมนั้นมีที่มาที่ไปอย่างไร ทำไมทำงานสื่อพื้นบ้านจึงต้องมียานชมรมด้วย มีแต่งานกับภาคีไม่ได้หรือ... เป็นต้น

(2) **ใช้เสียมขุดเจาะ** เป็นชุดคำถามที่เริ่มมีหลักการ/แนวคิดบางอย่างอยู่เบื้องหลัง แต่ทว่ายังเป็น "แนวคิด/หลักการแบบเชิงเดี่ยว" มาเป็นตัวๆทีละตัว

ตัวอย่างเช่น เมื่อมีการจัดงานของชมรมสื่อพื้นบ้าน ซึ่งเป็นกิจกรรมที่ สพส.ทำกับเยาวชนนั้น ได้มีกิจกรรม "ตลาดนัดสื่อพื้นบ้าน" ที่ให้เยาวชนของแต่ละภูมิภาคนำเอาสื่อพื้นบ้านมาแสดง ในชั้นแรกชมรมขอของเชียงใหม่ใช้วิธีนั่งเล่นชัชชออยู่กับที่ แต่ไม่ค่อยได้รับความสนใจ บรรดาหนูๆในชมรมขอจึงพลิกแพลงกลยุทธ์ด้วยการลุกขึ้นเดินไปชอตามที่ต่างๆ กลายเป็น "ชัชชอสัญจร" ซึ่งปรากฏว่าได้รับความสนใจมากขึ้น

หากนำเอาแนวคิดทางนิเทศศาสตร์เรื่อง "สื่อรุก/สื่อตั้งรับ" มาใช้ถอดบทเรียนนี้ก็จะเห็นได้ว่า ชมรมขอได้นำเอากลยุทธ์ "การแปลงสื่อตั้งรับมาเป็นสื่อรุก" มาใช้ ซึ่งพบว่า ทำให้เรียกความสนใจได้มากขึ้น ดังนั้น สื่ออื่นๆก็อาจจะนำเอากลยุทธ์นี้มาใช้บ้าง อย่างไรก็ตาม เราก็ต้องถอดบทเรียนต่อไปอีกว่า "ประเภทของสื่อ" ที่จะใช้กลยุทธ์นี้ได้ นั้น ต้องมีคุณลักษณะอย่างไร เช่น ถ้าเป็นวงโปงลาง ซึ่งมีเครื่องดนตรีหลายชิ้น จะ "สัญจรไปรุก" ได้หรือใหม่ เป็นต้น

(3) **ใช้จอบขุดเจาะ** โดยเปรียบเทียบแล้ว เครื่องมือนี้ก็จะเป็นเครื่องมือทางความคิดที่ขุดเจาะได้ลึกกว่าเครื่องมือ 2 ชิ้นแรก กล่าวคือ นอกจากจะใช้ "แนวคิด/หลักการ" แบบเชิงเดี่ยวแล้ว ก็ยังมีการ "ร้อยเชือก" แนวคิดดังกล่าวให้ออกมาเป็น "ชุดแนวคิด" (Set of concepts)

ตัวอย่างเช่น ชุดแนวคิดเรื่อง "การออกแบบการประชุม" (Meeting/Message design) เช่น โครงการสื่อสร้างสรรค์สุขภาพ (แปดผู้หนึ่งของสพส.) ได้จัดอบรมเรื่องวิทยุชุมชนแก่กลุ่มเป้าหมาย 2 ครั้ง ในการออกแบบการประชุม ในส่วนที่เป็นการออกแบบเนื้อหา นั้น จะพบว่า

การประชุมแต่ละครั้งจะมีเนื้อหาอยู่ในกิจกรรมย่อยของการประชุมหลายเนื้อหา เช่น เนื้อหาจากที่ประชุมใหญ่ กับเนื้อหาในกลุ่มย่อย คำถามก็คือ ความสัมพันธ์ระหว่างเนื้อหาของสองกิจกรรมนี้ สอดรับกันไหม เหมือนการออกแบบเสื้อกับกระโปรงเข้าชุดกันดีไหม

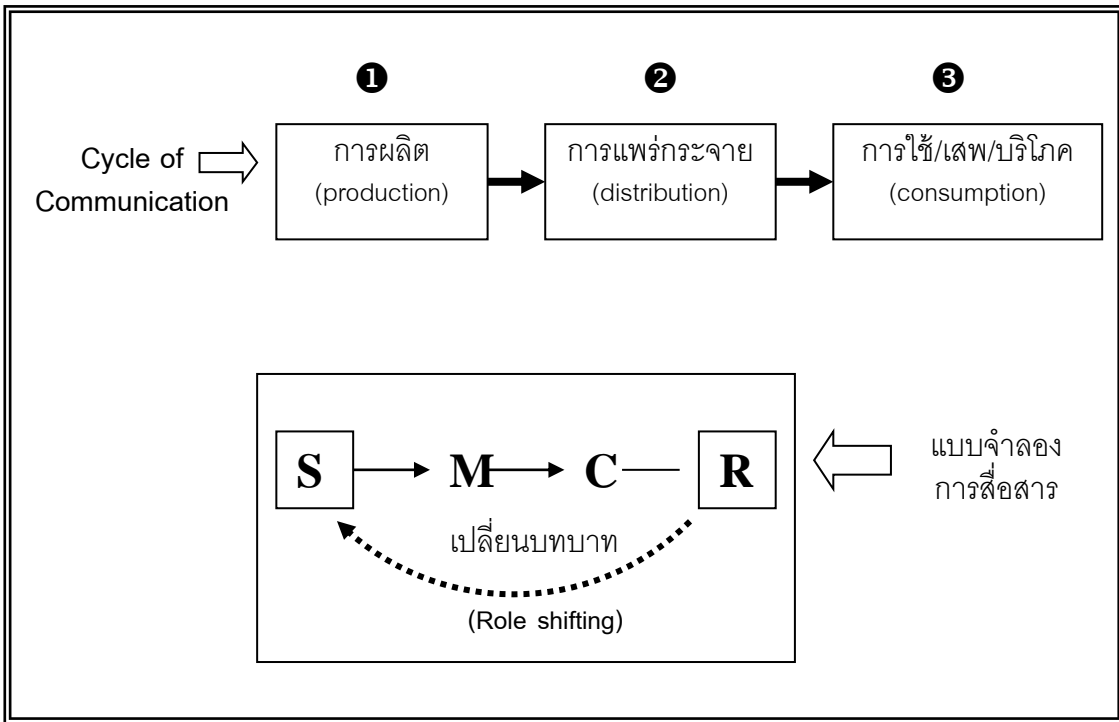
ในการประชุมครั้งแรก ทีมงานสื่อสร้างสรรค์ออกแบบให้วิทยากรพูดอบรมในที่ประชุมใหญ่ เรื่องการทำความเข้าใจคุณลักษณะที่แท้จริงของวิทยุชุมชน แต่เวลาแบ่งกลุ่มย่อยก็กลับตั้งประเด็นให้ผู้เข้าร่วมสำรวจปัญหาวิทยุชุมชนของตัวเอง ซึ่งเนื้อหาทั้ง 2 นั้นไม่สอดรับกัน

ในการประชุมครั้งที่ 2 ทีมสื่อสร้างสรรค์ฯ จึงแก้มือด้วยการจัดเนื้อหาในกลุ่มใหญ่แบบเดิม คือการทำความเข้าใจคุณลักษณะที่แท้จริงของวิทยุชุมชน และเมื่อแบ่งกลุ่มย่อย ก็ให้กลุ่มย่อยนำเอาความรู้เรื่องคุณลักษณะดังกล่าวไปวางทาบกับวิทยุชุมชนที่ตนเองกำลังทำงานอยู่เพื่อประเมินว่า "วิทยุชุมชนของตนเองมีคุณลักษณะครบตาม spec หรือเปล่า จะหาทางเพิ่มพูน/พัฒนาให้ตรงกับ spec วิทยุชุมชนที่แท้จริงได้อย่างไรบ้าง" ในครั้งที่สองนี้ การออกแบบเนื้อหาการประชุมใหญ่กับกลุ่มย่อยจะสอดรับเข้าชุดกันอย่างยิ่ง

หลังจากถอดบทเรียนเรื่องการออกแบบเนื้อหาการประชุมแล้ว ทีมสพส. ก็ไม่เคยวางเนื้อหาการประชุมแบบเสี่ยงภัยไปตายเอาดาบหน้าตามยถากรรมเลย หากแต่ได้นำเอาความรู้เรื่องการออกแบบการประชุมที่ถอดบทเรียนได้มาเป็นเครื่องมือการออกแบบการประชุมเสมอมา

(4) ใช้เครื่องชุดเจาะเป็นเครื่องมือทางความคิด ในระดับสุดท้ายนี้ เครื่องมือที่จะมาใช้ชุดเจาะ จะเป็นเครื่องมือทางทฤษฎีซึ่งมีความสลับซับซ้อนมากกว่าเครื่องมือ 3 ชุดแรก เพราะว่ามี "ปริมาณตัวแปร/ปัจจัยที่เกี่ยวข้อง" มากกว่า มีการอธิบายความสัมพันธ์ที่โยงใยระหว่างตัวแปรต่างๆ ที่ซับซ้อนกว่า รวมทั้งวัตถุดิบที่จะมาใช้ถอดบทเรียนก็มีปริมาณมากกว่า

ตัวอย่างเช่น ในการถอดบทเรียนกิจกรรมการจัดประชุมของเล่นที่บ้าน และการฝึกเยาวชนกลุ่มรักป่าชุมชนให้ผลิตวิดีโอ กิจกรรมทั้ง 2 ชุดนี้ดูจากภายนอกแล้วจะพบว่าแตกต่างกันมาก แต่หากนำเอาทฤษฎีวิวัจจักรของการสื่อสาร (cycle of communication) และแบบจำลอง 2 แบบของการสื่อสาร (Model of communication) มาจับก็จะเห็นว่า 2 ชุดกิจกรรมนี้อยู่ภายใต้หลักการเดียวกัน ลองดูคำอธิบายสั้นๆต่อไปนี้สักเล็กน้อย

ภาพที่ 3: วัฏจักรและแบบจำลองของการสื่อสาร

เมื่อเวลาคนทั่วไปเข้าไปเกี่ยวข้องกับ "ของเล่น" หรือ "วิดีโอ" นั้น เรามักจะเข้าไปเกี่ยวข้องกับในแง่ของการเป็น "ผู้บริโภค" ซึ่งอยู่ในขั้นตอนการใช้/เสพ/บริโภค (จากวัฏจักรของการสื่อสารคือขั้นตอนที่ 3) แต่ทว่ากิจกรรมที่ทีมสื่อสร้างสรรค์ฯ จัดในทั้ง 2 กิจกรรมนั้น จะโยกย้ายผู้เข้าร่วมกิจกรรมจากการเป็น "ผู้บริโภค" ให้มาอยู่ที่ขั้นตอนของการผลิต (ขั้นที่ 1) ซึ่งหากดูจากแบบจำลองการสื่อสาร ก็จะพบว่า เป็นการ "เปลี่ยนบทบาทจากผู้รับสารมาเป็นผู้ส่งสาร" (Role shifting)

และจากเนื้อหาของทฤษฎีเรื่องวัฏจักรแห่งการสื่อสาร และแบบจำลองของการสื่อสารจะให้อธิบายถึงผลลัพธ์ที่เกิดขึ้นอย่างมากมายของการปรับเปลี่ยนดังกล่าว (ผู้เขียนจะขออนุญาตไม่อธิบายในที่นี้ เนื่องจากจะยืดเยื้อมาก)

บทเรียนที่ถอดได้จากกรณีนี้ก็คือนอกจากนี้ของสื่อแบบเก่าๆ เช่นของเล่นพื้นบ้าน กับสื่อแบบใหม่ๆ เช่นวิดีโอ สามารถจะนำมาแปลงบทบาทของผู้รับสาร/ผู้บริโภคให้กลายเป็นผู้ส่งสาร/ผู้ผลิตได้แล้ว เราก็น่าจะขยายผลไปใช้กับสื่อทุกประเภทได้อย่างไม่จำกัด อย่างไรก็ตาม ในขณะที่เราค้นพบจุดร่วมระหว่าง 2 กรณี ทีมสื่อสร้างสรรค์ฯ ก็ต้องถอดบทเรียนออกมาว่า "แต่กระบวนการพลิกโฉมหน้า/จุดยืนจากผู้บริโภคมาเป็นผู้ผลิต จากผู้รับสารมาเป็นผู้สร้างสาร" นั้นในสื่อทั้ง 2 ประเภทมีความแตกต่าง/จุดต่างกันอย่างไร เป็นต้น

เมื่อผู้เขียนแบ่งระดับ**เครื่องมือทางความคิด**ที่ใช้ "ชุดเจาะ/ถอด" บทเรียนออกมาเป็นลำดับชั้นต่าง ๆ นั้น เพื่อชี้วัดขึ้นป้องกันความเข้าใจผิดของผู้อ่าน ผู้เขียนก็จะขอแจ้งแฉ่งไขให้ชัดเจนว่า อย่าไปเอาจริงเอาจังซีเรียสกับการแบ่งประเภท/ลำดับชั้นของเครื่องมือทางความคิดมากเกินไป อย่าไปกังวลว่าเรากำลังใช้เครื่องมือชุดเจาะแบบไหน/ระดับใด เพราะเป้าหมายเบื้องหลังของการจัดประเภทนั้น ก็เพียงเพื่อจะสาธิตให้เห็นว่า เครื่องมือที่ใช้ชุดเจาะบทเรียนนั้นมีหลายแบบ แตกต่างกัน (และไม่จำเป็นต้องมี 4 ระดับเท่านั้นด้วย)

อีกประการหนึ่ง ลำดับชั้นของเครื่องมือทั้งหมดนั้นก็มิได้มีคุณค่าเด่น/ด้อยเหนือกว่ากัน การใช้มือชุดก็ได้หรรหรรน้อยกว่าการใช้เสียมใช้จอบแต่อย่างไร รวมทั้งการใช้ทฤษฎีมาชุดเจาะก็มีได้แก่กว่าเครื่องมืออื่นๆ การใช้เครื่องมือแต่ละชนิดนั้นจะขึ้นอยู่กับภารกิจ/วัตถุประสงค์ (และแน่นอนว่าขึ้นอยู่กับทรัพยากรเช่นขีดความสามารถของหน่วยงาน/องค์กร) เป็นสำคัญ

และที่จะขอชี้ให้เห็นได้ต่อกย้ำความสำคัญในที่นี้ก็คือ ในการถอดบทเรียนซึ่งเป็นกระบวนการสร้างสรรค์ความรู้ออกมาจากผู้ทำกิจกรรมเองนั้น ย่อมประกอบด้วย "การตั้งคำถาม-คำถาม และการตอบคำถาม-คำตอบ" ซึ่งในส่วนของ "คำถาม" นั้นมีความสำคัญระดับยิ่งยวดและพ่วงกับคำตอบที่จะได้มา ซึ่งผู้เขียนจะย้อนกลับมากล่าวถึงเรื่อง "คำถาม" นี้อีกครั้งหนึ่ง

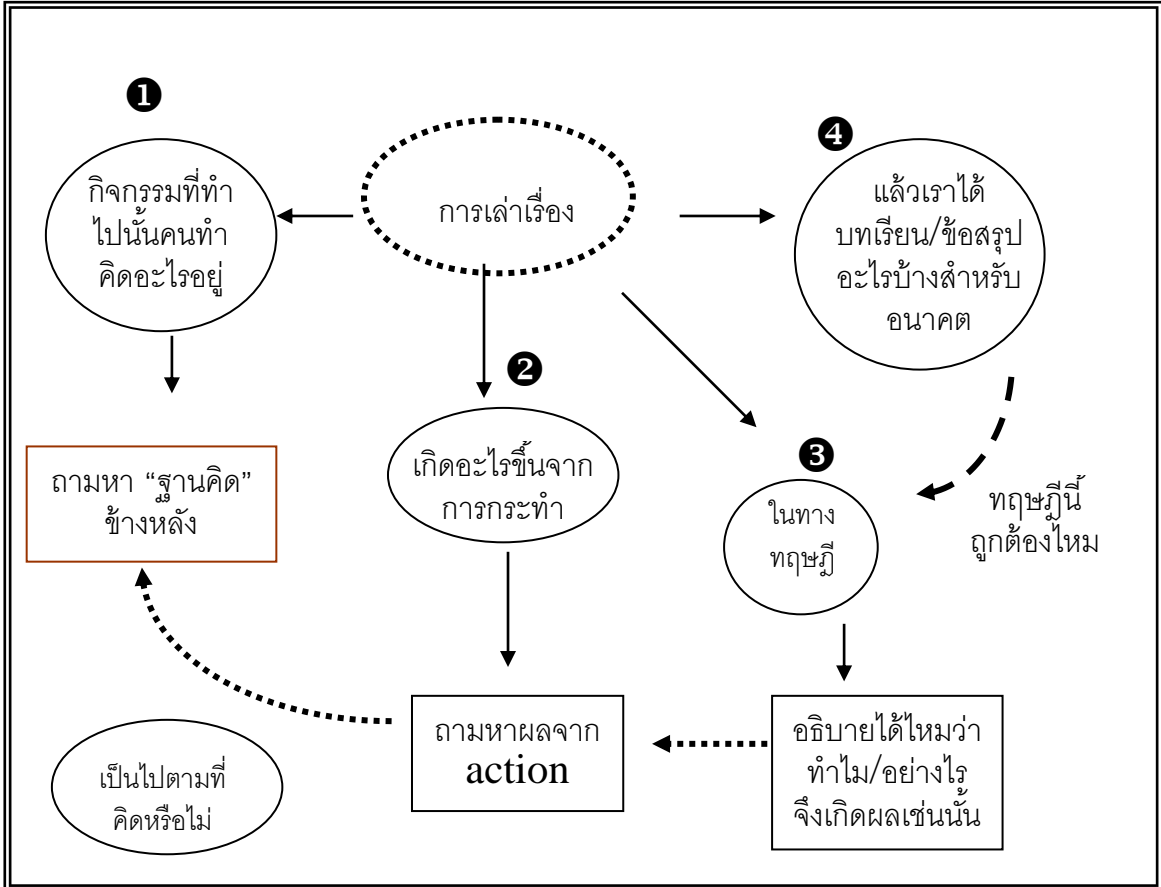
3. การถอดบทเรียน/การสรุปบทเรียน/การเล่าเรื่อง

เพื่อที่จะให้มองเห็นแนวคิดและแนวทางปฏิบัติของ "การถอดบทเรียน" ให้ชัดเจนขึ้น ผู้เขียนจะใช้วิธีการเทียบเคียงกับแนวคิดที่คล้ายๆกันคือ "การสรุปบทเรียน" และ "การเล่าเรื่องสิ่งที่ได้ทำไปแล้ว" เพื่อให้เห็นจุดร่วมและจุดต่าง อย่างไรก็ตาม ต้องต่อกย้ำอีกครั้งหนึ่งว่า นี่เป็นทัศนะส่วนตัวของผู้เขียนเท่านั้น

(ก) การถอดบทเรียน V.S. การเล่าเรื่อง

แน่นอนว่า ในการถอดบทเรียนนั้นต้องมีส่วนประกอบของกระบวนการเล่าเรื่องรวมอยู่ด้วยเป็นส่วนหนึ่ง คือผู้ถอดบทเรียนจะต้องมาเล่าให้ฟังว่า "ได้ทำอะไรไปบ้างแล้ว" แต่ในขณะที่ "การถอดบทเรียน" นั้นเป็นเรื่องเล่าชนิดหนึ่ง แต่การถอดบทเรียนก็เป็นมากกว่าการเล่าเรื่องแบบธรรมดาทั่วไป กล่าวคือ ทั้งผู้เล่าและผู้ฟังจะต้อง**ตั้งคำถามอะไรบางอย่างกับเรื่องที่เล่าไป**

หากย้อนกลับไปเปรียบเทียบเรื่องของตนไม่กับการชุดเจาะ ผู้เขียนคิดว่า การพรรณนาว่า "ต้นไม้คืออะไรนั่น" เป็นการเล่าเรื่อง แต่เมื่อมีการใช้เครื่องมือชุดเจาะ/การตั้งคำถามบางอย่างใส่ลงไป ก็จะเป็นเพิ่มมูลค่าของการเล่าเรื่องนั้น ตัวอย่างเช่นเครื่องมือที่เป็นคำถามเหล่านี้

ภาพที่ 4: การเล่าเรื่องกับการถอดบทเรียน

ตัวอย่างเช่น เมื่อคุณอดุลย์ ดวงดีที่วีรรัตน์ กรรมการสพส. ลงไปทำงานพัฒนาโครงการ ถอดกลืนแบบชาวส่วยที่เรียกว่า "ถวดแทน" ที่บ้านยางตะพาย จ.พิจิตร (วันที่ 2 พ.ค.2547) หลังจากทำกิจกรรมเสร็จแล้ว คุณอดุลย์ก็ได้กลับมาเล่าเรื่อง/บรรยายขั้นตอนการทำงานให้ทีมงาน ฟัง ซึ่งมีอยู่หลายฉาก และได้ถูกตั้งคำถามดังนี้

กระบวนการพัฒนาความเข้าใจเรื่องสื่อพื้นบ้านของผู้ดำเนินการประชุม (ในที่นี้คือคุณ อดุลย์) มีฉากทั้งหมดหลายฉาก แต่ผู้เขียนจะเลือกเล่าเฉพาะตอนที่นำมาใช้ตั้งคำถามเท่านั้น

ฉากที่ 1: การติดตั้งความเข้าใจเรื่องสื่อพื้นบ้าน

คุณอดุลย์ใช้รูปแบบการประชุมเพื่อการระดมความรู้ ด้วยการตั้งคำถามชาวบ้านที่มา ประชุมว่า ในหมู่บ้านของเรามีประเพณี 12 เดือน อะไรบ้าง"

แล้วเมื่อชาวบ้านตอบมาทีละคน ผู้ดำเนินการฯ ก็เขียนคำตอบทั้งหมดลงบนกระดาษ ชาร์ต ทำให้ชาวบ้านมองเห็นภาพรวมทั้งหมดของคำตอบอยู่บนกระดาษชาร์ตร่วมกัน

(1) คำถามแรก ก็คือ ผู้ดำเนินการฯ คิดอะไรอยู่ ทำไมตั้งคำถามเรื่องสื่อประเพณีทั้ง 12 เดือน ทำไมต้องมาประชุมร่วมกันแบบระดมความรู้ (เหตุผลคือเพื่อประหยัดเวลาใช่หรือไม่)

ทำไมต้องเขียนคำตอบลงบนกระดาษชาร์ต (ถ้าคุยกันไปเรื่อยๆโดยไม่เขียนคำตอบลงบนกระดาษชาร์ต ผลการประชุมจะออกมาแตกต่างกันใหม่)

(2) คำถามที่สอง: เกิดผลอะไรขึ้นจาก action แบบนี้

- ผลที่เกิดขึ้นประการแรกคือ ภาพรวมขององค์ความรู้ที่สมบูรณ์ เนื่องจากชาวบ้านแต่ละคนมีฐานความรู้เรื่องสื่อพื้นบ้านไม่เท่ากัน แต่เมื่อมาจัดเวทีระดมความรู้แบบนี้ ชาวบ้านทุกคนที่มาประชุมจะได้ความรู้มากขึ้นจากเดิมกลับไปทุกคน

- หากใช้วิธีการสัมภาษณ์ชาวบ้านทีละคน ในแง่องค์ความรู้ ที่งานสพส.อาจจะได้เพิ่มมากขึ้น แต่แน่นอนว่า ชาวบ้านที่ตอบคำถามจะยังคงมีองค์ความรู้เท่าเดิม

- การเขียนลงกระดาษชาร์ตนั้น เป็นวิธีการยืนยันด้วยหลักฐานภายนอก (explicit) จากข้อความของสื่อพื้นบ้านทั้ง 12 เดือนที่มีอยู่อย่างมากมาย จะเป็นประจักษ์พยานยืนยันกับตัวชาวบ้านเองว่า ชาวบ้านเขา "สำรวจทางวัฒนธรรม" อย่างแท้จริง ซึ่งหากเป็นการพูดไปเรื่อยๆ โดยไม่มีการเขียนหรือมีการเขียนแบบส่วนตัว (นักวิจัยจดลงสมุดบันทึกตัวเอง) จะไม่มีหลักฐานที่หนักแน่นเช่นการเขียนรวมหมู่

(3) คำอธิบายทางทฤษฎี

- จากหลักฐานที่เห็นอยู่จะต่าจะส่งผลให้ชาวบ้านมี "ความมั่นใจทางวัฒนธรรม" ว่าชุมชนมีต้นทุน/สมบัติมากพอที่จะรับมือกับการแก้ปัญหาได้ และจะส่งผลต่อมาเมื่อผู้ดำเนินการซักถามเกี่ยวกับหน้าที/บทบาทของสื่อพื้นบ้าน ซึ่งเป็นเรื่องธรรมดาว่า ถ้ามีสื่อพื้นบ้านชนิดเดียว ก็ย่อมมีบทบาทหน้าที่เพียงไม่กี่อย่าง แต่ถ้า "สื่อพื้นบ้านเรามาชุมนุม มามีพวกมาก ก็ย่อมมีกำลังกล้าแข็ง" ดังนั้น เมื่อสำรวจสื่อพื้นบ้านแบบประเพณี 12 เดือน ก็ย่อมพบโดยภาพรวมว่ามีหน้าที่อุดมสมบูรณ์มากมาย และทำให้มั่นใจว่าจะมีอาวุธพอสู้รบตีกับปัญหาปัจจุบันของชุมชนที่รุมเร้าเข้ามาครอบด้านเช่นกัน

นี่ข้อบทเรียนหัวข้อ "การสื่อสารเพื่อสร้างความฮึกเหิม/เสริมพลังชุมชน"นั่นเอง

(4) บทเรียนที่เราถอดมาได้ก็คือ

- หากต้องการจะสร้างความมั่นใจให้แก่ชุมชน ก็ต้องรื้อสำรวจ "ปัญหา" และ "ทรัพยากรที่จะแก้ปัญหา" ขึ้นมาวางดูหน้าตักให้สุสีกันไว้ ให้ได้สมดุลกัน

- พลังแห่งการเห็นภาพรวม และการใช้การสื่อสารแบบลายลักษณ์อักษรนั้น (Written communication) สามารถให้ความมั่นใจที่จับต้องได้ เป็นความมั่นใจที่เกิดมาจาก "ความเข้าใจ/ข้อมูล-ข้อเท็จจริง/และฐานปัญญา"

(5) มูลค่าเพิ่มของการถอดบทเรียน

ผู้เขียนบทความนี้ทั้ง 2 คนได้เคยมีประสบการณ์การแปลงโฉมหน้า "การเล่าเรื่อง" ให้กลายเป็น "การถอดบทเรียน" มาแล้ว โดยเริ่มต้นจากคุณอดุลย์ที่ลงไปจัดประชุมเพื่อการพัฒนาโครงการร่วมกับผู้ประสานงานภาค (สพส.เรียกว่า"โหนด") และภาคีในโครงการกฐิน "ถวดแทน" หลังจากนั้นคุณอดุลย์ก็ได้เขียนเล่าเรื่องกิจกรรมต่างๆอย่างละเอียดส่งมาให้ทีมกลางสพส. และทีมกลางสพส. โดยอ.กาญจนาได้แปลงสารจาก "การเล่าเรื่อง" มาเป็น "กระบวนการ/ขั้นตอน" (procedure) แล้วส่ง**ข้อมูลในรูปแบบใหม่**คืนให้กลุ่มโหนด 5-6 คน ที่มาร่วมประชุมกันเพื่อถอดบทเรียนในเรื่องดังกล่าว

ในการแปลงสาร (Message Transformation) ทีมกลางสพส.ได้สาธิตให้เห็นการนำแนวคิด/ทฤษฎีเข้าไปจับข้อมูล (ซึ่งหากเปรียบเทียบกับงานวิจัย จะได้แก่บทวิเคราะห์/สังเคราะห์/อภิปราย) เพื่อให้เกิด**มูลค่าใหม่**บางประการ เช่น

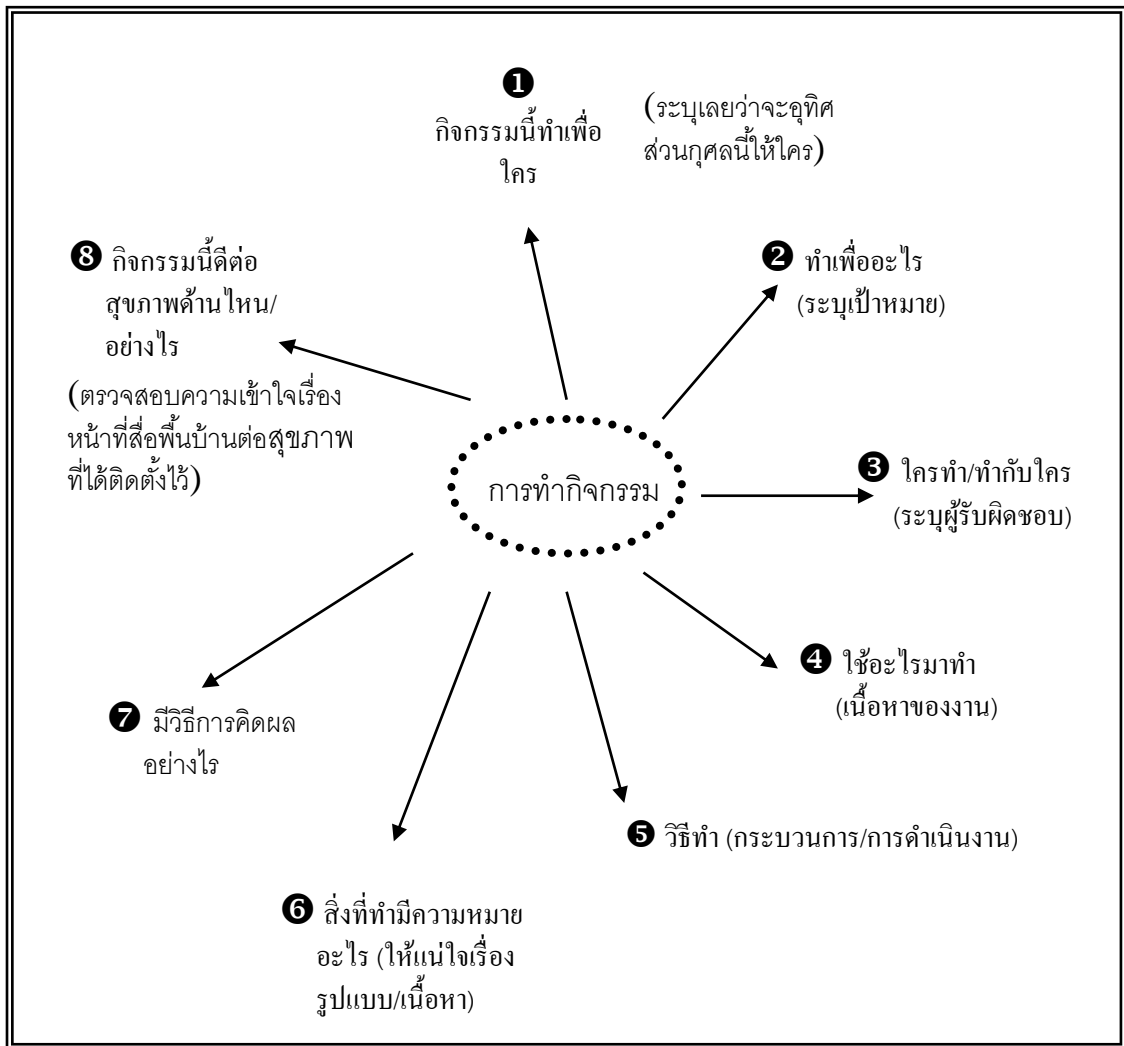
(i) **ให้คำอธิบาย** (explanation) ที่อยู่เบื้องหลังการกระทำ/การตัดสินใจ/คำพูด ฯลฯ หรือเป็นการ "แบความคิด/ถอดใจ"ผู้กระทำการ (actor)

(ii) **แสดงให้เห็นความเชื่อมโยง** (Relational analysis) ระหว่างองค์ประกอบปัจจัยต่างๆ เช่น หากไม่มีการสำรวจ"สื่อพื้นบ้านที่มีอยู่ทั้งหมด"ในชุมชนร่วมกันกับชาวบ้าน (ตัวแปรเรื่องปริมาณสื่อพื้นบ้าน) ก็จะไม่สามารถสร้าง"ความมั่นใจในพลัง"ของสื่อพื้นบ้านให้เกิดขึ้นได้ (ตัวแปรเรื่องความมั่นใจ)

(iii) **ชี้แนวทางการทำกิจกรรม** ตัวอย่างเช่น เมื่อทีมสพส.ติดตั้ง software เรื่อง "การวิเคราะห์คุณลักษณะ" โดยให้ชาวบ้านคิดว่าคุณลักษณะย่อยต่างๆออกมาอย่างมากมายแล้ว ทีมสพส.ก็จะบอกถึงประโยชน์ประการหนึ่งของการรู้จักคุณลักษณะ คือการค้นคิดกิจกรรมจากคุณลักษณะ เช่น หากงานถวดแทนมีองค์ประกอบคือมีการรำมวย รำตักได้ ทำกองแทน ฯลฯ ก็ต้องแบ่งกลุ่มคนไปทำกิจกรรมเหล่านี้

แต่เนื่องจากเส้นทางระหว่าง "ความรู้/ความเข้าใจ" กับ "การลงมือทำได้" นั้น ยาวไกลมากกว่าระยะทางจากเชียงใหม่ไปปัตตานีเสียอีก ดังนั้น หากทีมสพส.ทำขั้นตอนเพียงแต่ติดตั้ง**ความเข้าใจ**ให้เกิดขึ้นในห้องประชุม แล้วให้ชาวบ้านไป**ลงมือทำเอง**ที่หมู่บ้าน จากประสบการณ์ในอดีต เราก็พบว่า อาจเกิดข้อขัดข้องทางเทคนิคขึ้นในระหว่างกลางทาง

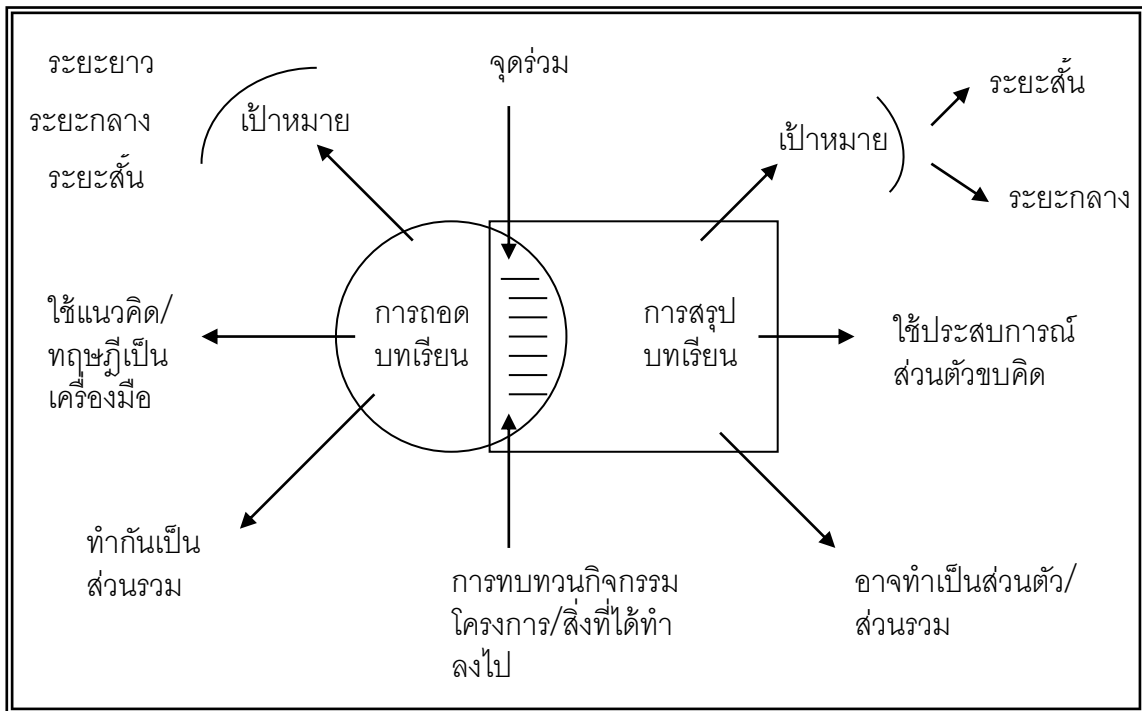
ดังนั้น ในการจัดประชุมหลังจากถอดบทเรียนแล้ว ทีมสพส.จึงได้คิดกิจกรรม "การซ้อมแห้ง" ด้วยการทดลองหยิบ "ซากกิจกรรม" มา 1 กิจกรรม เช่น ชาวบ้านต้องการสืบทอดเรื่องรำมวยเพื่อสร้างเสริมสุขภาพ ทีมสพส.ก็จะติดตั้ง "ชุดคำถาม" เพื่อซ้อมตอบเลยว่า เวลาจะทำกิจกรรมนั้นจะต้องใช้ชุดคำถามว่าจะอะไรบ้าง ดังนี้

ภาพที่ 5: ชุดคำถามเกี่ยวกับการทำกิจกรรม

(ข) การถอดบทเรียน v.s. การสรุปบทเรียน

ผู้เขียนมีความเห็นว่า การถอดบทเรียนและการสรุปบทเรียนนั้นมีทั้งส่วนที่เป็นจุดร่วมและจุดต่างกัน ดังนี้

ภาพที่ 6: การสรุปบทเรียนกับการถอดบทเรียน

(1) จุดร่วมระหว่างการสรุปบทเรียน/การถอดบทเรียน น่าจะเป็นเรื่องลักษณะ/เป้าหมายของกิจกรรมทั้งสองนั้นจะเหมือนกัน คือ เป็นการหวนย้อนกลับไปพิจารณากิจกรรมที่ได้ลงมือทำไปแล้ว โดยมี "คำถาม" บางอย่างช่วยเป็นโคมสองทาง

สำหรับคำถามของการสรุปบทเรียนนั้น จะขมวดความสำคัญอยู่ที่ว่า ในการทำกิจกรรมครั้งนั้น คนทำได้ "เรียนรู้อะไรบ้าง" (lesson learned)

ส่วนคำถามของ "การถอดบทเรียน" นั้นจะมีแตกต่างหลากหลายกันออกไป แล้วแต่วัตถุประสงค์

(2) จุดต่างระหว่างการสรุป/การถอดบทเรียน มีในหลายคุณลักษณะ เช่น

(i) ในแง่เป้าหมาย ผู้เขียนค่อนข้างคิดว่า การสรุปบทเรียนนั้นอาจจะมีเพียงเป้าหมายระยะสั้น/ระยะกลาง คือการแก้ไข/ปรับปรุง/พัฒนางานในองค์กร ในขณะที่การถอดบทเรียนนั้นอาจจะมีเป้าหมายถึงระยะยาว คือการขยายผลออกไปถึงกรณี/บริบทอื่นๆ ซึ่งการที่จะ "ขยายผลสรุปรวม" (generalization) ได้มากขนาดนั้น การถอดบทเรียนก็ต้องมีการใช้ "คำถาม" ที่มีระดับของความเป็นนามธรรม (level of abstraction) อยู่ในระดับสูงหน่อย หมายความว่าต้องใช้เครื่องมือชุดเจาะความคิดที่มีระดับความลึกมากพอสมควร

(ii) ในแง่ฐานอ้างอิงการทบทวน ผู้เขียนคิดว่า ในขณะที่การสรุปบทเรียนนั้นจะใช้ "ฐานความรู้จากประสบการณ์ส่วนตัว" ของคนทำงานเป็นแหล่งอ้างอิงในการทบทวน แต่การถอดบทเรียนนั้นน่าจะต้องใช้ "แนวคิด/ทฤษฎี" เป็นเครื่องมืออ้างอิงในการพิจารณา

ด้วยคุณลักษณะดังกล่าวนี้ กลุ่มผู้หวังจะทำการถอดบทเรียนจึงควรมีการ "ติดตั้ง" กลไกด้านแนวคิด/ทฤษฎี" ที่เกี่ยวข้องกับประเด็นที่กำลังจะถอดบทเรียนนั้น เช่น ให้ผู้ร่วมประชุม อ่านแนวคิดทฤษฎีที่เกี่ยวข้องพร้อมๆ กับเคลือบแลข้อมูลที่มีอยู่ไปพร้อมๆ กัน/เชิญชวนนักวิชาการ/นักทฤษฎีเข้ามาช่วยในการประชุมถอดบทเรียน/มีการติดตั้งคำถามอยู่เสมอว่าในแง่แนวคิด-ทฤษฎีในเรื่องนี้มีว่าอย่างไร ฯลฯ

กล่าวในแง่นี้ การถอดบทเรียนก็ดูเสมือนเป็นขั้นตอนหนึ่งของ กระบวนการวิจัยคือขั้นตอนการวิเคราะห์-สังเคราะห์ เนื่องจากมีกระบวนการทำงานที่คล้ายคลึงกัน คือการเอาแนวคิด/ทฤษฎีมาวางทาบกับข้อมูลโดยหวังผลในระดับสูงที่จะก่อร่างสร้างทฤษฎีใหม่ขึ้นมาจากข้อมูลฐานราก (grounded theory)

(iii) ในขณะที่การสรุปบทเรียนนั้นอาจจะทำเป็นส่วนตัวตามลำพังหรือทำเป็นส่วนรวมก็ได้ แต่ทว่าการถอดบทเรียนนั้นจะต้องทำเป็นส่วนรวม ทั้งนี้เนื่องมาจากเหตุผลที่ว่า หากเราวิเคราะห์ว่า การถอดบทเรียนนั้นมีความสัมพันธ์เป็นญาติสนิทกับเทคนิคการวิจัยชนิดหนึ่งที่เรียกว่า "การสนทนากลุ่ม" ซึ่งต้องทำกันแบบรวมหมู่หลายคน (ดูรายละเอียดในตอนต่อไป)

4. ประโยชน์ของการถอดบทเรียน

เนื่องจากการถอดบทเรียนเป็นกระบวนการที่ต้องใช้ทรัพยากรต่างๆ ขององค์กรอย่างมาก ไม่ว่าจะเป็นทรัพยากรเวลา แรงงานของบุคคล ฯลฯ ดังนั้นจึงต้องมีการตั้งคำถามตั้งหลักกันก่อนว่า กิจกรรมนี้มีคุณประโยชน์อย่างไรบ้าง เราทำกันไปทำไม

ในที่นี้ ผู้เขียนจะขอเขียนแบบวิธีคิดของศาสนาพุทธที่แบ่งการพิจารณาประโยชน์อันเกิดจากการกระทำสิ่งต่างๆ ออกเป็น 3 ระยะเวลา คือ ประโยชน์เบื้องต้น ประโยชน์เบื้องกลาง และประโยชน์เบื้องปลาย

โครงการกฐินถวญแด่คุณ (แนนนอนว่าต้องมืการถอบทเรียนเรื่อง "การคัดเลือกเนื้อหา" ให้สอดรับกับ "กลุ่มเป้าหมาย" - Matching message and audience) และพบว่ากลยุทธ์การสื่อสารดังกล่าวสามารถขับเคลื่อนระดับความเข้าใจให้เคลื่อนคล้อยลงสู่การกระทำได้ (ในภาษาของสพส. เรียกว่า "ลอกการบ้านอย่างสร้างสรรค์")

(2) **ประโยชน์เบื้องต้น** เป็นประโยชน์ในช่วงระยะเวลาต่อมาและหน่วยที่รับประโยชน์คือตัวองค์กร ดังที่ได้กล่าวมาข้างต้นแล้วว่า การถอบทเรียนนั้นเป็นรูปแบบหนึ่งของกระบวนการสร้างความรู้ในองค์กรด้วยการแปลง "ความรู้ที่อยู่ติดตัวบุคคล" (tacit knowledge) ให้มาเป็น "ความรู้ภายนอกพร้อมกัน" (explicit knowledge)

ตัวอย่างในปัจจุบันก็เช่น ณ วันนี้ สพส.ได้ถอบทเรียนจากกลุ่มคนทำงานทั้งหมดมาหลายต่อหลายครั้งในเรื่อง "การใช้สื่อพื้นบ้านเพื่อสร้างสุขภาวะ และการสร้างเสริมสุขภาวะของสื่อพื้นบ้านเอง" ทีมสพส.ได้ประมวลองค์ความรู้ร่วมกันว่า "มาตรฐานความรู้ขั้นต่ำ" ที่คนที่ทำงานในเรื่องนี้จะต้องรู้มีอยู่ "4 รู้ คือ รู้จัก รู้ใจ รู้ใช้ รู้รักษา" ทั้งเรื่องสื่อพื้นบ้าน และทั้งเรื่องสุขภาวะ

ดังนั้น ไม่ว่าจะเป็นการทำงานกับภาคี กับชมรม หรือกับนักวิชาการวัฒนธรรม ทีมงานสพส.ทั้งหมดก็จะติดตั้งความรู้มาตรฐานขั้นต่ำก่อนเป็นอันดับแรก

(3) **ประโยชน์เบื้องต้น** เป็นประโยชน์ในระยะยาวที่ขยายขอบเขตออกจากองค์กร/หน่วยงานไปสู่ที่อื่นๆ ตัวอย่างเช่น เทคนิคการวิเคราะห์คุณลักษณะ (Attribute analysis) นั้น เป็นเทคนิค/เครื่องมือการทำงานที่คนทุกกลุ่มที่ทำงาน/ศึกษาในทุกประเด็นสามารถจะนำไปใช้เป็นเครื่องมือในการทำงานได้

5. การถอบทเรียนเป็นรูปแบบหนึ่งของการจัดการความรู้

ตามหลักแนวคิดเรื่อง "การจัดการความรู้" นั้น (Knowledge management) จะเห็นว่า ในการทำงานใดๆนั้นจะต้องการองค์ประกอบสำคัญ 3 อย่างคือ

- (1) คน
- (2) องค์ความรู้
- (3) ทรัพยากรอื่นๆ เช่น งบประมาณ/สถานที่/เวลา ฯลฯ

ส่วนประกอบที่มีความสำคัญมากยิ่งขึ้นทุกทีในโลกสมัยใหม่ก็คือ ตัวองค์ความรู้ซึ่งหากมีการบริหารจัดการที่ดีแล้ว ก็จะได้ทั้ง "ปริมาณความรู้ที่มากขึ้น" และ "คุณภาพของความรู้ที่ทรงอานุภาพ"

กระบวนการสร้างและจัดการความรู้ของแต่ละหน่วยงาน (ซึ่งก็ถือว่าเป็นทรัพย์สินสมบัติที่มองไม่เห็น/จับต้องไม่ได้/แต่ล้ำค่า) นั้น อาจเกิดขึ้นตามแบบธรรมชาติ และเป็นไปเอง (ตามยถากรรม) แต่หากได้มีกระบวนการจัดการความรู้ดังกล่าวให้เป็นระบบ ซึ่งหมายความว่า

- มีการติดตั้งกลไกรูปแบบการประชุมอย่างชัดเจน ต่อเนื่อง สม่ำเสมอ
- มีการกำหนดเนื้อหาอย่างชัดเจน/มีระบบการระบุความต้องการเนื้อหา
- มีการสร้างเงื่อนไขเอื้ออำนวย เช่น การให้เวลา/สถานที่
- มีการกำหนดเป็นนโยบายและองค์กรให้การสนับสนุน
- มีการจัดระบบบันทึกความรู้/การจัดเก็บ/การเรียกมาใช้
- มีการนำเอาความรู้ที่จัดการแล้วมาใช้พัฒนางาน/พัฒนาบุคคล

ฯลฯ

กระบวนการจัดการความรู้ที่เป็นระบบเช่นนี้ จะช่วยให้องค์กรนั้นมี "ความรู้" เป็นทรัพยากรที่นำมาใช้ในการทำงาน และในเวลาเดียวกัน หากองค์กรมีกระบวนการจัดการความรู้ที่มีประสิทธิภาพ ก็จะช่วยให้องค์กรนั้นเป็น "องค์กรแห่งการเรียนรู้" ที่มีตัวชี้วัดที่สำคัญอยู่ 2-3 ตัว เช่น คนทำงานเจริญเติบโตทางปัญญามากขึ้นตลอดเวลา มีผลงานความรู้ผลผลิตออกมาอยู่เสมอ มีการค้นคิดกิจกรรมใหม่ๆ ที่ตอบรับกับปัญหาใหม่ๆ อยู่อย่างต่อเนื่อง เป็นต้น

และรูปแบบหนึ่งของกระบวนการจัดการความรู้ที่มีประสิทธิภาพก็คือ "การถอดบทเรียน" นี้เอง เนื่องจาก "การถอดบทเรียน" มีลักษณะเป็นการจัดการความรู้ที่มีคุณสมบัติพิเศษประการหนึ่งคือ เป็น "ตลาดนัดพบความรู้จากรอบทิศทาง" ไม่ว่าจะเป็นความรู้จากข้างบน (เช่น เชิญวิทยากรมาบรรยายร่วมด้วย เชิญผู้รู้มาช่วยตั้งคำถาม ฯลฯ) ความรู้จากข้างล่าง (เช่น เชิญกลุ่มเป้าหมายในโครงการมาเข้าร่วม) และความรู้จากข้างๆ (คือการเรียนรู้จากเพื่อนร่วมงาน) ซึ่งลักษณะความรู้จากรอบทิศทางนี้จะส่งผลแบบคูณไปยังแหล่งต้นตอของความรู้เอง เช่น ทำให้เกิดการตรวจสอบแนวคิด/ทฤษฎี (ความรู้จากข้างบน) ว่าใช้การได้จริงหรือไม่ ช่วยยกระดับความรู้จากข้างล่างที่เคยเป็นกรณีเฉพาะ/รูปธรรมให้ขึ้นมาเป็นกรณีทั่วไปซึ่งจะขยายผลรัศมีการครอบคลุมได้มากขึ้น ช่วยขยายประสบการณ์หรือช่วยเปรียบเทียบประสบการณ์ของตนเองกับที่อื่นๆ รวมทั้งช่วยติดตั้ง "วิธีคิด" แบบใหม่ๆ เป็นต้น

และหากใช้หลักการเรื่องการจัดการความรู้ภายในองค์กรมาจับคู่ จะพบว่า การถอดบทเรียนเป็นกุศโลบายอย่างหนึ่งใน "การประมวลองค์ความรู้ของชุมชน/องค์กร" ด้วยกระบวนการแปลง "ความรู้ส่วนตัว/ส่วนบุคคล" (private/tacit knowledge) ให้มากลายเป็น "สมบัติความรู้ส่วนรวม/ภายนอก" (public, collective, explicit knowledge) กระบวนการนี้คล้ายๆ กับ

การสร้างวัดในสมัยโบราณที่ชาวบ้านแต่ละคนระดม**แรงงานส่วนตัว**ของแต่ละคนให้มาเป็น**แรงงานร่วม** เพียงแต่เปลี่ยนจากแรงงานกายมาเป็นแรงงานปัญญา

ข้อกำหนดพื้นฐานอันหนึ่งที่มีในกระบวนการแปลง "ความรู้ส่วนตัว" ให้มาเป็น "ความรู้ส่วนรวม" นี้ คือการใช้**การสื่อสารแบบลายลักษณ์อักษร** (Written communication) คือ ควรมีการบันทึกความรู้ที่ได้นั้นเอาไว้เป็นข้อเขียน ไม่ว่าจะเขียนโดยตัวเจ้าของความรู้เองหรือผู้อื่นก็ตาม ทั้งนี้ เพื่อนำความรู้ดังกล่าวไปผ่านกระบวนการอื่น ๆ ต่อไป เช่น การจัดเก็บ การประมวล การสังเคราะห์ และการนำความรู้มาใช้

6. เนื้อหา/ประเด็นที่จะถอดบทเรียน

(1) เรื่องอะไรจะถอดบทเรียนได้บ้าง

คำถามพื้นฐานที่จะเกี่ยวข้องกับเนื้อหา/ประเด็น/เรื่องราวที่จะนำมาถอดบทเรียนก็คือ มีเรื่องอะไรบ้างที่จะนำมาถอดบทเรียนได้

คำตอบก็คือ เรื่องราวทุกเรื่องน่าจะนำมาถอดบทเรียนได้ทั้งหมด แม้แต่เรื่อง "ตัวบุคคล" ก็นำมาถอดบทเรียนได้ เช่น บทเรียนในการเลือกคณะทำงานของการทำโครงการ (Identify person) ซึ่งเป็นหัวใจหนึ่งของการทำงาน

แต่ในขณะที่เรื่องราว/ประเด็นทุกเรื่องสามารถนำมาถอดบทเรียน แต่ทว่าเรื่องราว/ประเด็นนั้นก็ต้องสอบผ่านคุณสมบัติเบื้องต้นของคำนิยาม "การถอดบทเรียน" มาก่อน คือต้องเป็นประเด็นที่มีการ**ทำกิจกรรม**มาแล้ว แม้จะเป็นประเด็นที่เกี่ยวกับตัวบุคคล ก็ต้องมี "กิจกรรมที่เกี่ยวกับตัวบุคคล" นั้นมาแล้ว เช่น การคัดเลือกคณะทำงานที่ได้เกิดขึ้นมาแล้ว และในเวลาเดียวกัน ข้อสอบอีกชุดหนึ่งที่น่าจะสอบให้ผ่านก็คือ การถอดบทเรียนนั้นจะกระทำเพื่อ**เอาไปใช้ประโยชน์อะไร**

(2) ตัวอย่างจากแรกจากถวดแทน

จากตัวอย่างเดิมของเราคือกรณีการพัฒนาโครงการกฐิน "ถวดแทน" ที่ฉากเริ่มแรก ตัวละครของ สพส.คือ ผู้ประสานงานภาค (โหนด) ได้เข้าไปประสานงานและสานสายสัมพันธ์กับชุมชน หลังจากนั้นก็ตามงานขั้นแรกตาม "ลีลาของ สพส." คือให้ชาวบ้านใช้สิทธิทางวัฒนธรรมว่าจะสนใจเลือกซื้อพื้นบ้านตัวใดมาทำงานสร้างเสริมสุขภาพของชุมชน ผลปรากฏว่า ชาวบ้านเลือกงานกฐินแบบสวยและรำมอ เนื่องจากในปีที่แล้ว กลุ่มหนุ่มสาวได้ทดลองริเริ่มรื้อฟื้นการทอดกฐินแบบสวยขึ้นมาหลังจากหายไปนับสิบปี แต่เนื่องจากเพิ่งฟื้นใช้ การรื้อฟื้นจึงยังกระพรวองกระแพรงอยู่

เวลาถอดบทเรียน ตรงนี้เราอาจตั้งคำถาม "เอ๊ะ" เกี่ยวกับตัวละครและกิจกรรมได้เป็นคำถามแรกเลย หากเรามี "เครื่องมือทางความคิด" บางอย่างในเรื่อง "สี่พี่น้องบ้านเป็นของคนรุ่นไหน" คำตอบโดยทั่วไปที่เห็นแล้วจากของจริงก็คือ "สี่พี่น้องบ้านนั้นมักจะถูกรับรู้ว่าเป็นสี่ของผู้สูงอายุ/คนเฒ่าคนแก่" ไม่ว่าจะเป็นอย่างนี้ในฐานะผู้ผลิต/ผู้ดูผู้ชม เป็นพื้นที่ของผู้อาวุโสเท่านั้น กลุ่มคนที่หลุดหายจากเวทีสี่พี่น้องบ้านก็คือคนหนุ่มสาว เยาวชน และเด็กเรียงตามลำดับไหล่ การรื้อฟื้นสี่พี่น้องบ้านจึงมักเป็นงานที่คนเฒ่าคนแก่จะเอาจริงเอาจัง คนผู้ใหญ่หนุ่มสาวเพียงแต่เสมออก ส่วนพวกเยาวชนและเด็กนั้นต้องลากจูงกันเข้ามา

เมื่อแบบแผนทั่วไปเป็นเช่นนั้น ในกรณีที่เกิด "จุดต่าง" เช่นประวัติความเป็นมาของ "ถวดแทน" บ้านยางตะพานนี้ เราก็ต้องตั้งคำถามย้อนหลังถึง "ที่มา" ว่า เอ๊ะ เรื่องนี้มีที่มา/ความเป็นมาอย่างไร รวมทั้งตั้งคำถาม "ที่ไป" ว่า แล้วสพส.จะทำงานกับกลุ่มคนหนุ่มสาวนี้ต่อไปอย่างไรดี

(3) ตัวอย่างจากต่อๆมา

ส่วน**ฉากที่สอง** หลังจากฉากแรกจบไป 1 เดือน เราก็พบว่า ในฉากที่ 2 โหนดได้พาแกนนำเยาวชนมาร่วมเรียนรู้การจัดการจัดสัมมนาของสพส.ที่วัดสวนดอก จ.เชียงใหม่ ซึ่งถือได้ว่าเป็นกิจกรรมที่มอบหมายบทบาท "ผู้รับสารให้กับแกนนำเยาวชน"

ฉากที่ 3 หลังจากนั้นอีก 1 อาทิตย์ โหนดก็จัดเวทีให้แกนนำเยาวชนที่ไปเรียนรู้มาจากเชียงใหม่มาเล่าประสบการณ์ที่ได้เรียนรู้มาให้ชาวบ้านฟัง

จากเนื้อหากิจกรรมทั้งสองฉากนี้ กลุ่มผู้ถอดบทเรียนสามารถจะติดตั้งคำถามได้มากมาย เช่น ใน**ฉากที่สอง**

- เมื่อโหนดคิดพาเยาวชนไปเรียนรู้ที่วัดสวนดอกนั้น โหนดคิดอะไรอยู่ในใจ
- โหนดตั้งความคาดหวังอะไรไว้
- มีกระบวนการเตรียมก่อนไปประชุมอย่างไร
- ผลลัพธ์ที่เกิดขึ้น สิ่งที่เยาวชนได้รับสอดคล้องกับงานที่บ้านยางตะพานไหม

ในฉากที่สาม

- เนื้อหาที่เยาวชนเลือกมาเล่าคืออะไร
- ชาวบ้านฟังแล้วมีปฏิกิริยาอย่างไร
- มีการโยกถ่ายประสบการณ์จากวัดสวนดอกมาใช้ที่บ้านยางตะพานไหม
- มีการค้นคิดกิจกรรมอะไรต่อมา

(4) ต้องบอกสถานภาพ/ตำแหน่งของเนื้อหา/ประเด็นที่นำมาถอด

ในขณะที่ผู้เขียนได้กล่าวมาข้างต้นว่า เนื้อหา/ประเด็นที่จะนำมาทบทวนขบคิดนั้นจะเป็นประเด็นอะไรก็ได้ ขอเพียงแต่ให้มี "การลงมือทำกิจกรรม" กับเรื่องนั้นๆมาก่อนเท่านั้นเป็นพอ และ

อันที่จริง **สิทธิในการเลือกประเด็นนี้ก็เป็ นสิทธิอันชอบธรรมของ "กลุ่มคนทำงานที่จะถอดบทเรียน"** โดยอาจจะมุ่งหวังประโยชน์ในระดับต่างๆตามที่ได้กล่าวมาข้างต้น เช่น เมื่อต้องการจะพัฒนาปรับปรุงงาน/เมื่อต้องการจะแก้ไขปัญหา/หรือเมื่องานสำเร็จลุล่วงไปแล้ว เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าจะเป็ นสิทธิอันชอบธรรมของกลุ่มผู้ถอดบทเรียนที่จะเลือกทวนทบทวนคิดประเด็นอะไรก็ได้ แต่ทว่ากลุ่มผู้ถอดบทเรียนก็ควรที่จะ "ปิดยี่ห้อ" หรือในภาษาวิชาการใช้คำว่า ควรจะระบุ **"สถานภาพ"** (status) หรือบอก **"ตำแหน่งแห่งที่"** (positioning) ของกรณีที่เราเลือกมาพิจารณา นี่ก็เป็ นหลักการทั่วไปของการเลือกกรณีศึกษา (case study) ของแบบการวิจัยเชิงคุณภาพ

เกณฑ์ที่จะใช้บอกสถานภาพของกรณีที่เราเลือกมาถอดบทเรียนก็เช่น

- เป็ นกรณีที่ประสบความสำเร็จ (success case)
- เป็ นกรณีที่ล้มเหลว (failure case)
- เป็ นกรณีที่เป็นตัวแทนแบบทั่วไป (represented case)
- เป็ นตัวอย่างการปฏิบัติที่ดีที่สุด (best practice)

การระบุสถานภาพ/ตำแหน่งแห่งที่ของกรณีที่เราศึกษาจะส่งผลสะท้อนติดตามมาอีกหลายประการ เช่น

(i) **ผลสะท้อนระลอกแรก** ก็คือ การใช้เครื่องมือชุดความคิด-คำถามที่จะใช้ตั้งเป็ นอาวุธแสวงหา เช่น หากกรณีที่เราเลือกเป็ นกรณีที่ประสบความสำเร็จ ชุดของอาวุธแสวงหาที่ต้องเป็ นประมาณนี้

- ที่ว่า "สำเร็จ" นั้น มีตัวบ่งชี้อะไรบ้าง
- เป็ น "ความสำเร็จในระดับใด เช่น เท่าเป้าหมายที่ตั้งไว้/เกินเป้า/ต่ำกว่าเป้าเล็กน้อย
- อะไรเป็ น "เงื่อนไข/ปัจจัยของความสำเร็จนั้นบ้าง"
- น้ำหนัก (weight) ของเงื่อนไข/ปัจจัยนั้นเป็ นอย่างไร - การจัดลำดับความสำคัญ

ของปัจจัย

ฯลฯ

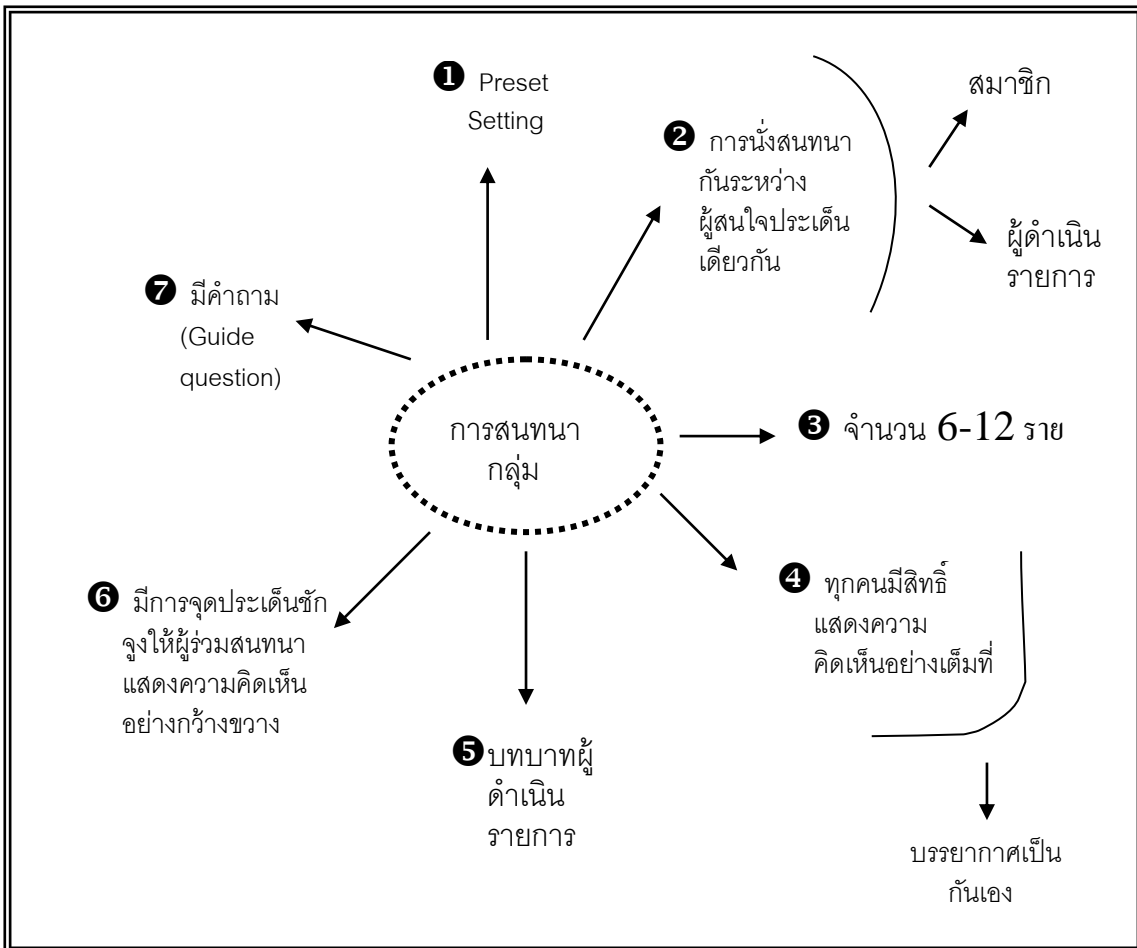
(ii) **ผลสะท้อนระลอกที่สอง** ก็คือ การนำไปใช้ขยายผล เช่น ถ้าเป็ นกรณีที่เป็นตัวแทนทั่วไป ก็สามารถนำไปใช้ขยายผลได้ในระดับกว้าง/อย่างรวดเร็ว แต่ถ้าเป็ นกรณีที่เหมาะสม ความสำเร็จ ก็อาจจะต้องการเงื่อนไขเอื้ออำนวยมากขึ้นในการขยายผล

แม้แต่ในกรณีที่ล้มเหลวนั้น ก็มีคุณูปการอย่างมากในการเรียนรู้ ผู้เขียนเองมีทัศนคติส่วนตัวว่า การเรียนรู้ความสำเร็จนั้นยังมีคุณค่าไม่เทียบเท่าการเข้าใจอย่างถ่องแท้เรื่องความ

ล้มเหลว เพื่อที่จะหลีกเลี่ยงป้องกัน และน่าจะเป็นเพราะเราหลีกเลี่ยงความล้มเหลวได้พ้นความสำเร็จจึงปรากฏตัวขึ้นมา

7. รูปแบบและกระบวนการถอดบทเรียน

ผู้เขียนมีความเห็นส่วนตัวว่า การถอดบทเรียนนั้นน่าจะอาศัยรูปแบบและกระบวนการของเครื่องมือวิจัยเชิงคุณภาพชนิดหนึ่งที่เรียกว่า "การสนทนากลุ่ม" (Focus Group Review) มาใช้ ซึ่งจะช่วยให้ได้บรรลุเป้าหมายของการถอดบทเรียนอย่างเต็มที่ ในที่นี้จึงจะขอเสนอแนวคิดเกี่ยวกับ "การสนทนากลุ่ม" พอสังเขป แต่อย่างไรก็ตาม เนื่องจากแนวคิดที่จะนำเสนอนี้เป็น "รูปแบบต้นฉบับ" (prototype) ในการลงมือปฏิบัติจริง ก็คงต้องดัดแปลงประยุกต์ไปบ้าง

ภาพที่ 8: คุณลักษณะของเทคนิคการวิจัย: การสนทนากลุ่ม

จากแผนภาพข้างบนนี้ เทคนิคการวิจัยแบบการสนทนากลุ่มนั้นเป็นเทคนิคคลุกผสมที่เกิดจากการนำเอา "การพูดคุยกันอย่างเป็นธรรมชาติ/ในบรรยากาศที่เป็นกันเอง/ทุกคนมีสิทธิพูดแสดง

ความคิดเห็นอย่างเต็มที่" มาผสมกับ "การจัดระบบบางอย่าง เช่น จัดสถานที่/เวลา/จัดประเด็นที่จะพูดคุย/จัดระบบที่จะพูดคุย" ซึ่งวิธีการลูกผสมแบบดังกล่าวนี้จะให้ประโยชน์มากดังที่จะกล่าวต่อไป

ดังนั้น องค์ประกอบของการสนทนากลุ่มที่จะนำมาใช้เป็นรูปแบบ/กระบวนการในการถอดบทเรียนจึงมีดังนี้

(1) **Presetting** กล่าวคือ ต้องมีการเตรียมมาล่วงหน้าว่า จะจัดถอดบทเรียนกันที่ไหน เมื่อไหร่ ประเด็นอะไร ผู้เข้าร่วมจะมีใครบ้าง ฯลฯ

(2) **การนั่งสนทนากันระหว่างผู้ที่สนใจในประเด็นเดียวกัน** ซึ่งเกิดมาจากการเลือกกลุ่มคนที่เข้ามา ในกลุ่มคนทั้งหมดที่เข้าร่วมแล้ว จะแบ่งบทบาทหน้าที่ได้เป็น 2 พวก พวกแรกคือสมาชิก อีกพวกหนึ่งคือ "ผู้ดำเนินรายการ" (moderator)

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า การสนทนากลุ่มนั้นเป็นเทคนิคลูกผสมระหว่างสิ่งที่เป็นธรรมชาติ (การพูดคุย) กับการจัดระบบ **กลไกอย่างหนึ่งในการจัดระบบนั้นก็คือ "ตัวผู้ดำเนินรายการ"** นี้เอง ที่จะคอย "ต้อน" การพูดคุยให้อยู่ในเส้นรอบวงของเนื้อหา คอยจุดประเด็นให้ผู้ร่วมสนทนา แสดงความคิดเห็น/ตั้งคำถาม ฯลฯ (ในเรื่องของผู้ดำเนินรายการนี้อาจจะมีการพลิกแพลงสร้างสรรค์รูปแบบ/บทบาทหน้าที่ไปได้อีกหลายแบบ เช่น ในสพส. มีการมอบหมายให้ผู้ไปยกวางเนื้อหาแนะนำเสนอ และทำหน้าที่เป็นผู้ดำเนินรายการไปด้วย เป็นต้น)

(3) **จำนวนผู้เข้าร่วม** ผลจากการวิจัยพบว่า จำนวนคนระหว่าง 6-12 คนนั้น จะทำให้วงสนทนามีขนาดกำลังพอดี ทุกคนพูดคุยกันได้ อย่งไรก็ตาม ในกรณีการทำงานในหน่วยงานนั้น จำนวนผู้คนเข้าร่วมก็ย่อมแล้วแต่ขนาดขององค์กรนั้น และสามารถพลิกแพลงสร้างสรรค์ได้ เพียงแต่ขอให้บรรลุเป้าหมายของการสนทนากลุ่ม คือ **ทุกคนได้มีโอกาสมีส่วนร่วมในการสนทนาทั้งในบทบาทของผู้พูดและผู้ฟัง** (ส่วนปัญหาว่าใครจะเข้าร่วมได้บ้างนั้น จะได้กล่าวในตอนต่อไป) และเป็นคนที่มีความเกี่ยวข้องกับประเด็นที่จะพูดในทางใดทางหนึ่ง

(4) **ทุกคนมีสิทธิแสดงความคิดเห็นอย่างเต็มที่** ในการถอดบทเรียนไม่ว่าสมาชิกที่เข้าร่วมจะมีตำแหน่งหน้าที่อะไร เช่น จากสายบริหาร เป็นลูกน้อง เป็นหัวหน้า ฯลฯ ทุกคนก็ต้องถอดเครื่องยศของตนวางไว้หน้าห้องก่อน เพราะในวงสนทนา ทุกคนจะเสมอภาคกัน และมีสิทธิที่จะแสดงความคิดเห็นได้อย่างเต็มที่ บรรยากาศที่เป็นกันเองและเท่าเทียมกันจึงเป็นหัวใจของการถอดบทเรียน

ถึงแม้ในข้อเท็จจริง คนทำงานบางคนจะมีความรู้มากกว่า ผ่านร้อนผ่านหนาวมีประสบการณ์มากกว่าคนบางคน แต่ข้อเท็จจริงนั้น ก็มีได้เป็น "ข้ออ้าง" ที่จะปิดกั้นการแสดง

ความคิดเห็นของผู้อ่อนด้อยกว่า การถอดบทเรียนนั้นเน้นหลักการคล้ายการทำบุญ คือ ผู้มีมากก็ให้มาก ผู้มีน้อยก็ให้น้อย แต่ทุกคนได้มีส่วนร่วมทั้ง "ในการให้และการรับ"

(5) **บทบาทของผู้ดำเนินรายการ** เนื่องจากการถอดบทเรียนมิใช่การพูดคุยแบบพูดกันไปเรื่อย ๆ เหนื่อยก็พัก หากแต่เป็นการสนทนากัน "อย่างมีเป้าหมายที่แน่นอน" คือต้องการได้บทเรียน/ได้เรียนรู้จากกิจกรรมที่ทำลงไป และมีเป้าหมายที่ "ไม่ใช่" หลายอย่าง เช่น ไม่ใช่การนิทนาบว่าร้าย ไม่ใช่การจับผิด ไม่ใช่การเปิดโปงประณามกัน เป็นต้น

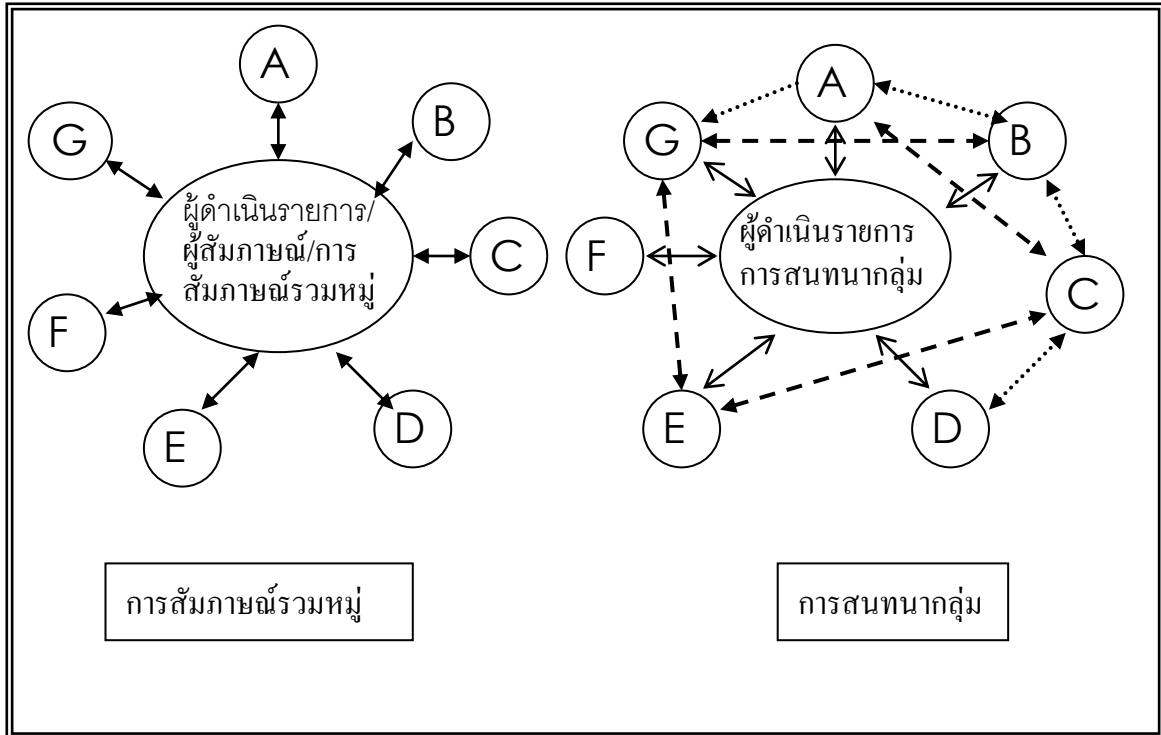
เพื่อนำเอานาวาแห่งการสนทนาเข้าสู่ฝั่งที่หวังไว้ จึงต้องมีไต่ถาม หรือผู้ดำเนินรายการที่แสดงบทบาท/หน้าที่หลายอย่าง เช่น

- ต้องกำกับเส้นทางการสนทนา ถ้ามีใครล้ำเส้น ผู้ดำเนินรายการก็ต้องยกธงเหลืองหรือเป่านกหวีด ผู้ดำเนินรายการจะเป็นผู้ระล่อมให้สมาชิกพูดคุยอยู่ในขอบเขตของประเด็น
- ต้องจุดประเด็นการสนทนา คอยแตกประเด็น คอยกระตุ้นสมาชิกให้แสดงความคิดเห็น ตั้งคำถาม
- เป็นผู้จัดการสร้างบรรยากาศของการสนทนา
- เป็นผู้แก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นระหว่างการประชุม

อาจจะมีคำถามว่า ผู้ดำเนินรายการนี้จำเป็นต้องเป็น "คนวงใน/คนกันเอง" หรือไม่ เช่นในกรณีที่องค์กร/หน่วยงานไม่มั่นใจว่า คนวงในกันเองจะสามารถเล่นบทบาทเป็นผู้ดำเนินรายการถอดบทเรียนได้ จึงอยากจะใช้ "ผู้ดำเนินรายการมืออาชีพ" จากภายนอก หรืออยากให้มีสมาชิกทุกคนได้แสดงความคิดเห็น โดยไม่มีใครถูกตัดสิทธิ์ไปเป็น "ท่านประธาน"

ตามปกติ ผู้เขียนจะพบการถอดบทเรียนที่ใช้คนกันเองเป็น "ผู้ดำเนินรายการ" อย่างไรก็ตาม ในงานวิจัยเรื่อง "การวิจัยเพื่อสรุปบทเรียน: กระบวนการเตรียมกลุ่มวิทยุชุมชน จ.ปัตตานี" ของชาลิสสา มากแผ่นทอง (2547, สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย-สกว.) คณะวิจัยก็ได้เชิญ "ผู้ดำเนินรายการมืออาชีพ" จากภายนอกมา เนื่องจากเป็นผู้ที่มีความเชี่ยวชาญในเทคนิคการถอดบทเรียนแบบวิเคราะห์อดีต/ปัจจุบัน/และค้นหาอนาคต (Future Search) และก่อนที่จะตั้งคำถามกับผู้ร่วมประชุม วิทยากรจากภายนอกนี้ก็ยังได้บรรยายความรู้ที่เกี่ยวข้องเพื่อ "ถมความเข้าใจ" ของผู้เข้าร่วมให้หนักแน่นยิ่งขึ้น

(6) **ต้องมีการจุดประเด็นให้เกิดการแสดงความคิดเห็นอย่างกว้างขวาง** คุณสมบัติข้อนี้ทำให้ "การสนทนากลุ่ม" เป็นเครื่องมือการเก็บข้อมูลวิจัยที่แตกต่างไปจาก "การสัมภาษณ์รวมหมู่" (Collective interview) ขอให้ลองดูภาพที่แสดงประกอบนี้

ภาพที่ 9: การเปรียบเทียบคุณลักษณะการสัมภาษณ์รวมหมู่/การสนทนากลุ่ม

จากภาพที่แสดงให้เห็นข้างบนนี้ จะสาธิตให้เห็นได้อย่างชัดเจนถึงสายสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นในระหว่างเครื่องมือเก็บข้อมูล 2 ชนิด

สำหรับการสัมภาษณ์รวมหมู่ นั้น จะมีแต่การถาม-ตอบปฏิสัมพันธ์ระหว่างผู้สัมภาษณ์/ผู้ดำเนินการสนทนากับสมาชิกแต่ละคนเท่านั้น โดยในระหว่างมวลหมู่สมาชิก จะไม่มีปฏิกริยาในด้านความคิดเห็น/การต่อยอด/การไต่ระดับความคิดเห็นของกันและกัน หรืออาจกล่าวได้ว่า การสัมภาษณ์รวมหมู่ นั้นก็คือ การสัมภาษณ์แบบรายบุคคลนั่นเอง เพียงแต่เอาผู้ให้สัมภาษณ์มานั่งรวมกันในเวลาเดียว/พื้นที่เดียวกันเท่านั้น

แต่ "การสนทนากลุ่ม" หรือ "การถอดบทเรียน" นั้นมิใช่รูปแบบของการสัมภาษณ์รวมหมู่ ดังจะเห็นในภาพว่า นอกจากจะมีสายสัมพันธ์/การถามตอบระหว่างผู้ดำเนินรายการ/กับสมาชิกกลุ่มแล้ว ในระหว่างสมาชิกด้วยกันก็ยังสามารถจะมีปฏิกริยา/พูดคุย/ซักถามต่อกันและกันได้ด้วย

และนี่เป็น "คุณสมบัติพิเศษ" ของการสนทนากลุ่มคือเป็นรูปแบบการพูดคุยที่เปิดโอกาสให้สมาชิกได้ต่อยอด/ไต่ระดับความคิดเห็นของกันและกันให้ขึ้นสูงหรือเจาะลึกลงไปเรื่อยๆ หลังจากสนทนาแล้ว สมาชิกทุกคนจึงควรได้รับความรู้สึกที่ว่า "ได้อะไรมากกว่าตอนขามา" ติดมือกลับบ้านไป

ฉะนั้น บทบาทหน้าที่หนึ่งของ "ผู้ดำเนินรายการ" จึงเป็นการเชื่อมโยงประเด็น/จุดประเด็น/โยนประเด็นจากสมาชิกคนหนึ่งไปยังสมาชิกคนอื่น ๆ โดยอาจจะใช้ **กลยุทธ์เชิงรับ** (รอให้สมาชิกเป็นฝ่ายเสนอตัว) ในบริบทที่สมาชิก active มาก หรือใช้ **กลยุทธ์เชิงรุก** (เรียกชื่อให้พูด) ในบริบทที่สมาชิกยัง passive อยู่

(7) **มีการเตรียมคำถามนำ** (guide question) มาก่อนล่วงหน้าบ้าง โดยอาจจะเป็นหน้าที่ของ "ผู้นำเสนอเนื้อหาที่จะถอดบทเรียน" หรือ "ผู้ดำเนินรายการ" ก็ได้แล้วแต่วิธีการออกแบบของแต่ละกลุ่ม หน้าที่ของคำถามนำก็เป็นเสมือน "สายล่อฟ้า" ที่จะดึง (elicit) เอาคำถามอื่นๆที่จะเข้ามาแถวเดินตามมาจากผู้เข้าร่วมประชุมดังที่ได้เกริ่นมาแล้วเบื้องต้นว่า ในการถอดบทเรียนนั้น **คำถามจะเป็นเครื่องมือทางความคิดที่สำคัญที่สุด**

จากคุณสมบัติ 6-7 ประการที่กล่าวมาแล้วของ "การสนทนากลุ่ม" ซึ่งผู้เขียนคิดว่าน่าจะนำมาใช้เป็นรูปแบบและกระบวนการของการถอดบทเรียน เนื่องจากรูปแบบการสื่อสารแบบดังกล่าวนี้ได้พิสูจน์แล้วว่า สามารถจะ "กลั่นกรองความรู้" ที่เป็นผลรวมอันตกลึกมาจากส่วนเสี้ยวของความรู้/ความเข้าใจ/ประสบการณ์ของสมาชิกผู้เข้าร่วมได้อย่างดี

(8) **เมื่อไหร่ควรจะถอดบทเรียน**

เรื่องเล็กๆที่อาจจะกลายเป็นประเด็นขึ้นมาก็คือ เมื่อไหร่จึงควรจะถอดบทเรียน การถอดบทเรียนควรจะทำหลังจากที่ทำกิจกรรมการพัฒนาเสร็จสิ้นไปใหม่ๆเลยหรือไม่ ควรจะทำทุกครั้งที่ทำกิจกรรมย่อยๆเสร็จ หรือควรจะทำหลังจากทำหลายๆกิจกรรมเสร็จสิ้นแล้ว คำตอบในเรื่องนี้คงจะไม่มีคำตอบสุดท้าย และคำตอบนั้นคงจะขึ้นอยู่กับความต้องการ/นาฬิกาแห่งความรู้สึกของแต่ละหน่วยงานมากกว่า

แน่นอนว่า การถอดบทเรียนหลังจากเสร็จสิ้นกิจกรรมย่อยๆแต่ละครั้ง ก็จะมีข้อเด่นตรงที่ประสบการณ์นั้นยังสดๆซิงๆ ทำให้มีปฏิกิริยา/ความคิดเห็นได้มาก แต่ทว่า การกระทำเช่นนั้นก็ต้องใช้ทรัพยากรเวลาขององค์กรอย่างมาก รวมทั้งวัตถุดิบที่จะนำมาถอดบทเรียนก็อาจจะมีไม่มากพอ ดังนั้น ข้อสรุปในเรื่องนี้จึงอาจจะมาจบลงตรงที่ "แล้วแต่คนในองค์กร/หน่วยงานจะเห็น/รู้สึกว่าจะสมควรแก่เวลาที่จะทำถอดบทเรียนได้แล้ว"

8. ใครควรจะเข้าร่วมการถอดบทเรียน

ต่อเนืองมาจากเรื่องคุณสมบัติของสมาชิกผู้เข้าร่วม นอกจากเรื่องควรมีจำนวนเท่าใดที่ได้ตอบมาแล้วนั้น ในที่นี้ ผู้เขียนจะขยายคำถามเกี่ยวกับ "ผู้เข้าร่วมการถอดบทเรียน" ให้กว้างขวางขึ้น เช่น เริ่มตั้งแต่คำถามกว้างๆว่า "ใครควรเข้ามาในกลุ่มของการถอดบทเรียนบ้าง"

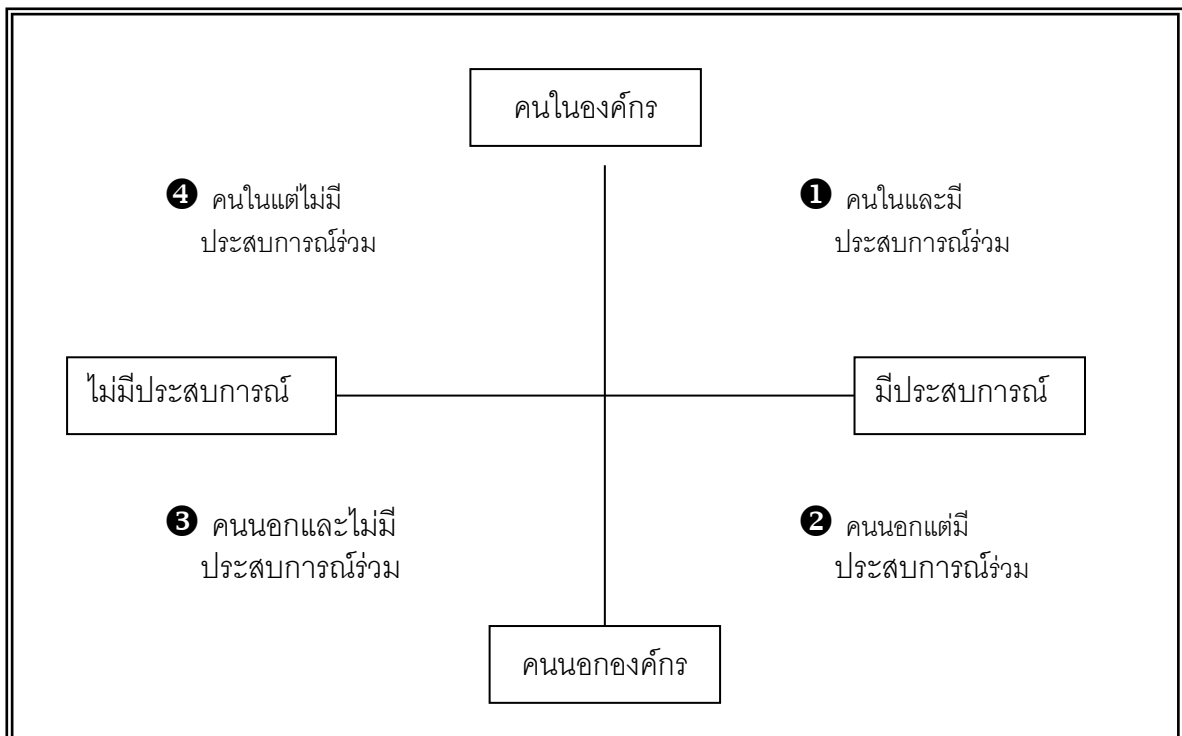
และดังที่ได้กล่าวมาข้างต้นแล้วว่า กระบวนการและรูปแบบของการถอดบทเรียนนั้น น่าจะโยกองค์ความรู้มาจากเรื่องเทคนิคการวิจัยเรื่องการสนทนากลุ่ม ดังนั้น ในที่นี้จะขอแนะนำองค์ความรู้บางประการของการสนทนากลุ่มมาใช้ ดังนี้

(1) **ผู้เข้าร่วมต้องมีการคัดเลือก** เนื่องจากการสนทนากลุ่มนั้นเป็นการสนทนาที่มีเป้าหมายแน่นอน มิใช่การพูดคุยเรื่อยเปื่อย ดังนั้นจึงต้องมีการกระชับ/กำหนด กลุ่มผู้เข้ามาสนทนา พุดง่ายๆก็คือ ไม่ใช่การปล่อยชายตามสบายว่า "ใครใคร่เข้ากลุ่มก็เข้ามาได้เลย" ต้องมี **กระบวนการคัดเลือก** แต่ทว่า "เกณฑ์ที่ใช้เลือก" นั้นอาจจะแตกต่าง/ยืดหยุ่นกันไปได้

(2) **เกณฑ์ที่ใช้คัดเลือก** เนื่องจากคุณลักษณะพื้นฐานของการถอดบทเรียนคือการต้องคุยกันบนกิจกรรมที่ได้ทำไปแล้ว (ดูเนื้อหาจากข้างหน้า) ดังนั้น **เกณฑ์พื้นฐาน**ของผู้เข้าร่วมถอดบทเรียนจึงน่าจะต้องเป็น "คนที่มีความเกี่ยวข้อง" กับประเด็นที่จะพูด

แต่ทว่าจะเกี่ยวข้องในระดับไหน ก็คงเป็นเรื่องที่ต้องตกลงกันเป็นครั้งๆไป!!!

ตัวอย่างเช่น หากเราใช้เกณฑ์ 2 เกณฑ์มาไขว้กัน คือ "การเป็นคนในองค์กร/หน่วยงานที่ทำกิจกรรมนั้น" (ซึ่งทำให้แบ่งได้เป็น "คนวงใน" กับ "คนวงนอก") กับ "การมีประสบการณ์เกี่ยวกับกิจกรรม" นั้น เราก็อาจจะแบ่งผู้เกี่ยวข้องออกได้เป็น 4 กลุ่ม

ภาพที่ 10: เกณฑ์คัดเลือกผู้เข้าร่วมถอดบทเรียน

จากการแบ่งกลุ่มทั้ง 4 กลุ่มนี้ น่าจะทำให้เห็นได้ว่า

- **กลุ่มที่ (1) กลุ่มคนวงในและมีประสบการณ์ร่วม** น่าจะเป็นกลุ่มที่การถอดบทเรียนได้หมายตา/ตั้งเป้าว่า ควรเป็นกลุ่มที่เข้าร่วมถอดบทเรียนอย่างยิ่ง

- **กลุ่มที่ (4) เป็นกลุ่มภายในองค์กร แต่ทว่าไม่ได้มีประสบการณ์ร่วมโดยตรงกับเรื่องนั้นๆ** เช่น กลุ่มคนในทีมงานสพส. ที่ไม่ได้เข้าร่วมงานกฐิน "ถวดแทน" ที่กล่าวมาแล้ว แต่เนื่องจากการเป็นคนในหน่วยงานเดียวกัน และหากองค์กรมีเป้าหมายที่จะขยายการเรียนรู้ ก็จะสามารถจะชวนคนกลุ่มนี้เข้ามาร่วมถอดบทเรียนได้ อย่างไรก็ตาม ก็ต้องมีการออกแบบกระบวนการให้สอดคล้อง/ให้ผนวกคนกลุ่มนี้เข้ามาได้ เช่น ต้องมีการเล่าเรื่องย่อๆของกิจกรรมให้ฟังก่อน

ประโยชน์ของคนกลุ่มนี้เวลาที่ถอดบทเรียนก็คือ พวกเขาจะเป็น "อภิสิทธิ์ของคนนอกวง" (Privilege of outsider) เนื่องจากข้อเท็จจริงที่ว่า หากเราเป็นปลา ก็จะมองไม่เห็นน้ำ จึงควรชวนคนที่อยู่บนฟ้าลงมาช่วยดู

- **กลุ่มที่ (2) เป็นกลุ่มคนนอกองค์กร/หน่วยงาน แต่ทว่ามีประสบการณ์ที่คล้ายคลึงกัน** เช่น ทีมสพส. ซึ่งทำงานเกี่ยวกับสื่อพื้นบ้าน กับกลุ่มนักวิชาการวัฒนธรรมของกระทรวงวัฒนธรรมซึ่งก็ทำงานสื่อพื้นบ้านเช่นเดียวกัน

การถอดบทเรียนโดยชวนคนนอกองค์กรแต่มีประสบการณ์ที่คล้ายคลึงกันมาร่วมเรียนรู้ด้วยกันนั้น จะมีประโยชน์อย่างสูงในแง่ของการขยายมุมมอง ขยายประสบการณ์ (ซึ่งจะทำให้ผลดีต่อเมื่อได้ทองคาถากำกับว่า ห้ามแข่งขันเปรียบเทียบซึ่งดีซึ่งเด่นกัน)

- **กลุ่มที่ (3) เป็นกลุ่มคนนอกองค์กรและไม่มีประสบการณ์ร่วม** กลุ่มนี้โดยหลักการแล้วไม่น่าจะชวนมาร่วมงานถอดบทเรียน ยกเว้นว่าเป็นคนที่สนใจอยากเรียนรู้จริงๆ

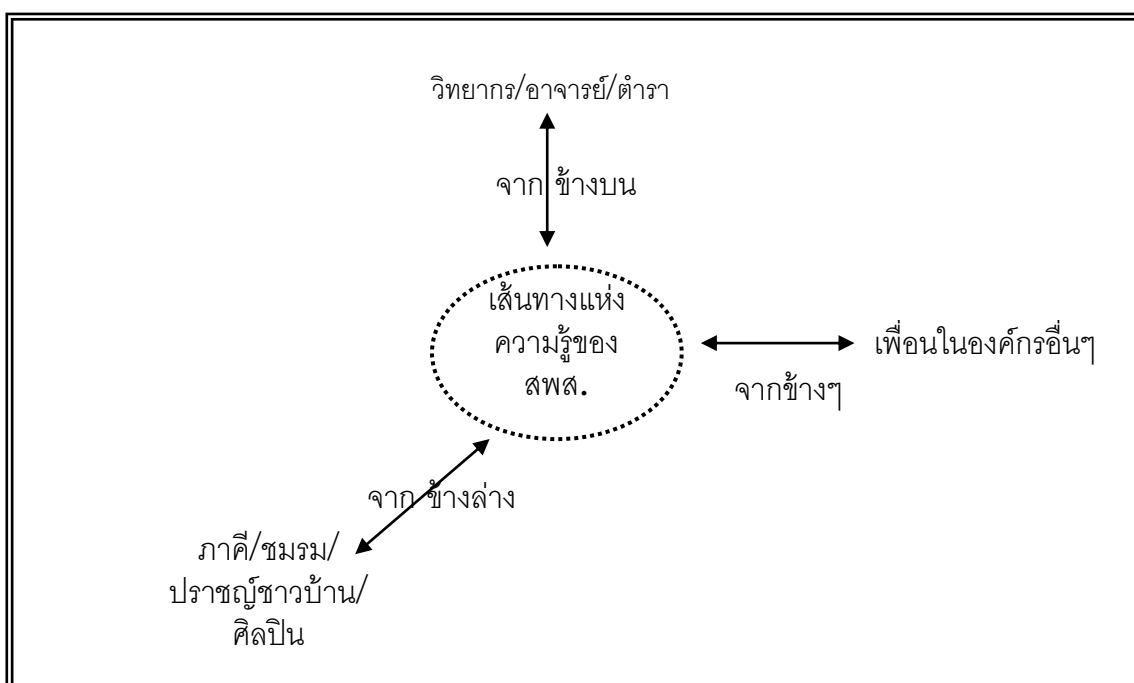
(3) ควรจะเลือกสมาชิกแบบเนื้อเดียว v.s. แบบคละกัน นี้ก็เป็นคำถามของการสนทนากลุ่มว่า การจัดเวทีนั้นควรจะชวน "คนแบบเดียวกัน" (homogeneous) เช่น เป็นผู้บริหารเท่านั้น เป็นเจ้าหน้าที่ระดับปฏิบัติการเท่านั้น หรือ "ควรจะคละคนหลายๆประเภท" (heterogeneous) เช่น รวมคนทุกเพศ ทุกรุ่นวัย ทุกระดับชั้นงาน ฯลฯ

สำหรับคำตอบในเรื่องนี้ก็คือ การจะเลือกแบบแรกหรือแบบที่สองนั้น ก็ขึ้นอยู่กับเป้าหมายหรือวัตถุประสงค์ของการถอดบทเรียนครั้งนั้นๆ ว่า จะต้องการความคิดเห็นจากคนประเภทเดียวกัน หรือต้องการความหลากหลาย

นอกจากนั้น การถอดบทเรียนในเรื่องเดียวกันสามารถจะออกแบบให้ดำเนินการได้หลายๆครั้ง โดยการจะใช้หลักการ "ซ้ำประเด็น แต่เปลี่ยนกลุ่มเป้าหมาย" เช่น ในครั้งแรกทีมสพส. อาจจะถอดบทเรียนเรื่อง "การเสริมศักยภาพของศิลปิน" โดยเริ่มต้นจากคนในองค์กรเสียก่อน และ

หลังจากได้บทเรียนบทที่ 1 แล้ว ก็ขยายบทเรียนนั้นออกไปยังวงนอกโดยจัดการถอดบทเรียนร่วมกับองค์กรอื่นๆ ที่ทำงานในประเด็นเดียวกัน

อนึ่ง เนื่องจากสพส.มีความเชื่อพื้นฐานว่า บทเรียนหรือความรู้ในองค์กรนั้น มีเส้นทางเดินมาจากรอบทิศทาง คือมาจากทั้งข้างบน มาจากทั้งข้างล่าง มาจากทั้งข้างๆ ดังนั้น แผนที่เส้นทางเดินของความรู้แบบนี้ก็จะมาเป็นตัวช่วยการตัดสินใจว่า จะชวนใครมาคุยกันในการถอดบทเรียนแต่ละครั้ง (ชื่อของทิศทาง เช่น บน-ล่าง-ข้างๆ นี้ไม่มีความหมายในแง่คุณค่าแต่อย่างใด)

ภาพที่ 11: รอบทิศแห่งเส้นทางองค์ความรู้ของสพส.

9. คำถามที่ใช้ในการถอดบทเรียน

(1) โรคไร้สมรรถภาพในการตั้งคำถาม

จากที่ผู้เขียนได้เริ่มเปิดหัวเขาไว้บ้างแล้วในตอนต้นในเรื่อง "เครื่องมือทางความคิด" และเรื่ององค์ประกอบ 1 ใน 7 ของเทคนิคการสนทนากลุ่ม ก็เป็นการเริ่มสร้างความคุ้นเคยรวมทั้งสร้างความตระหนักให้ผู้อ่านได้เห็นความสำคัญของ "คำถามที่จะใช้ในการถอดบทเรียน"

แม้ว่าเป้าหมายสุดท้ายของการถอดบทเรียนนั้น จะเป็น "ตัวความรู้/บทเรียนที่ได้รับ" แต่ทว่า "วิถีทาง/หนทาง/พาหนะ" ที่จะนำเราไปสู่เป้าหมายสุดท้ายนั้นได้ก็คือ บรรดาคำถามต่างๆที่จะใช้ในการไป "ดึง" (elicit) เอาความรู้จากผู้เข้าร่วม

ทั้งนี้ เพราะการถอดบทเรียนเป็น "กระบวนการสร้างความรู้" แบบพิเศษในองค์กรที่มีไม่เกิดมาจากมีผู้รู้ผู้เชี่ยวชาญมาถ่ายทอด มิได้เกิดมาจากการอ่านตำรา ฯลฯ หากทว่าเกิดมาจาก "การมีเครื่องตั้งความรู้จากมวลสมาชิกมาประมวลเข้าด้วยกัน" ฉะนั้น ความรู้ที่ได้ออกมาจะมีคุณภาพดีมากขึ้นแค่นั้น ส่วนหนึ่งจึงขึ้นอยู่กับเครื่องมือที่มาตั้ง

หรือกล่าวสรุปอย่างฟันธงก็คือ หากมีการตั้งคำถามที่ดี คำตอบที่เป็นองค์ความรู้ก็จะดีตามไปด้วย

จากประสบการณ์การร่วมถอดบทเรียนกับทีมสพส. ผู้เขียนได้พบปัญหาตั้งแต่ขั้นตอนแรกเลยของกระบวนการคือ สมาชิกผู้เข้าร่วมหมดสมรรถภาพในการตั้งคำถาม ซึ่งมีระดับอาการรุนแรงตั้งแต่ขั้นตั้งคำถามไม่เป็นเลย จนกระทั่งถึงตั้งคำถามไม่ค่อยดี อาการแบบนี้เกิดมาจากโรค "ต่อมเอ๊ะพิการ" เนื่องจากไม่ได้มีประสบการณ์ชีวิตที่ต้องตั้งคำถามอะไรมากมายนัก (สังคมเราสอนให้คนใช้แต่ "ต่อมอ้อ พุดอะไรก็อ้อ ฟังอะไรก็ยอมรับ จนกระทั่งเรื่อรังกลายเป็นโรคเอ๋อกันไปแยะแล้ว) และผู้เขียนเข้าใจว่าอาการเช่นนี้ไม่ได้เป็นกันแต่เฉพาะในทีมงานสพส. เท่านั้น

แต่ที่แย่ไปกว่านั้นก็คือ คำถามที่จะนำมาใช้ในการถอดบทเรียนนั้นก็ไม่ใช่คำถามที่มีวางจำหน่ายอยู่ทั่วไป หรือสามารถ "สั่งเข้า" มาจากภายนอกได้ หากทว่าจะต้องเป็น "คำถาม" ที่องค์กร/หน่วยงานนั้น "ทำมาด้วยมือตัวเอง"

ดังนั้น ผู้เขียนจึงมีความเห็นว่า ภารกิจอันดับแรกของการถอดบทเรียนนั้น อาจจะต้องถอยหลังไปตั้งหลักกันที่ "การฟื้นฟูสมรรถภาพในการตั้งคำถาม" ของคนทำงานกันเสียก่อน การถอดบทเรียนครั้งแรกๆ จึงอาจจะยังไม่สามารถคาดหวังกับ "ตัวความรู้" ได้ แต่เอา "การฟื้นฟูความสามารถในการตั้งคำถามของคน" เป็นเป้าหมายแรกเสียก่อน

(2) ผลลัพธ์ที่ตัวอย่างคำถามของสพส.

สำหรับเนื้อหาที่จะกล่าวต่อไปนี้ในเรื่องของคำถาม ก็จะเป็นการแลกเปลี่ยนตัวอย่างประสบการณ์ของสพส. เพื่อสาธิตให้เห็นว่า ในการถอดบทเรียนของสพส. นั้น เรามี "ชุดของคำถาม" ชื่อชุดอะไรบ้าง โดยจะเอาผลลัพธ์ที่ตัวอย่างมาจากการสร้างสรรค์ของเจ้าหน้าที่ สพส.เอง

(ก) คำถามชุด "กระบวนการทำงาน" (work process) ในการติดตามงาน คำถามที่เจ้าหน้าที่ สพส. จะเก็บข้อมูลมาเพื่อการถอดบทเรียนจะมีดังนี้

- แต่ละโครงการทำกิจกรรมอะไรไปบ้างแล้ว (ทำอะไร/เพื่ออะไร/ทำอย่างไร/ทำกับใคร)
- ผลจากกระบวนการทำงานได้ก่อผลอะไรให้เกิดขึ้น (ก่อนทำ/หลังทำ) วิเคราะห์ผลที่เกิดขึ้นว่าสำเร็จ/ล้มเหลวเพราะอะไร/มีปัญหาอุปสรรคอะไรบ้าง/และมีวิธีแก้ไขอย่างไร

- แต่ละโครงการมีการสร้าง **ความรู้/ความเข้าใจ** เรื่องสื่อพื้นบ้านสื่อสารสุขภาพ ให้กับกลุ่มเป้าหมายอย่างไร

(ข) **คำถามที่ใช้แนวคิดเรื่อง "ขนบในการเลือกสื่อพื้นบ้าน"** (Tradition of Selection) เนื่องจากวิธีการทำงานโดยพื้นฐานของสพส. นั้น มีอยู่ 2 ประตูเข้า (entry point) ประตูแรกจะเข้าทาง **ศิลปิน** อีกประตูหนึ่งจะเข้าทาง **ชุมชน**

หากว่าเดินเข้าประตูแรก เช่น ภาควิชาที่ทำการโครงการเป็นศิลปินคำวซอ ครูเพลงโคราช ฯลฯ ก็เป็นธรรมชาติอยู่แล้วที่ศิลปินจะต้องเลือกทำงานกับสื่อพื้นบ้านที่ศิลปินถนัด

แต่หากว่า สพส. เข้าทางประตูที่สอง คือชุมชน ก็จะมีกระบวนการเพิ่มเติมเกิดขึ้นมากล่าวคือ สพส. จะร่วมกับชุมชนในการสำรวจว่า สื่อพื้นบ้านทั้งหมดที่มีอยู่ในชุมชนนั้นมีอะไรบ้าง (ดังตัวอย่างที่ได้กล่าวในข้างหน้า) ต่อจากนั้น สพส. ก็จะใช้หลักการ "สิทธิของเจ้าของวัฒนธรรม" โดยให้ชุมชนเลือกเองว่า "ต้องการจะทำงานกับสื่อพื้นบ้านประเภทใด"

ในขณะที่ชุมชนแต่ละแห่งใช้สิทธิเลือกสื่อพื้นบ้านนี้ เมื่อเวลาที่คนทำงานมาถอดบทเรียนก็จะมี **แนวคิดเชิงทฤษฎี** บางอย่าง เป็นเครื่องมือทางความคิดที่จะช่วยในการตั้งคำถามคือ แนวคิดเรื่อง "ประเพณี/ขนบในการเลือกสรร" (Tradition of Selection)

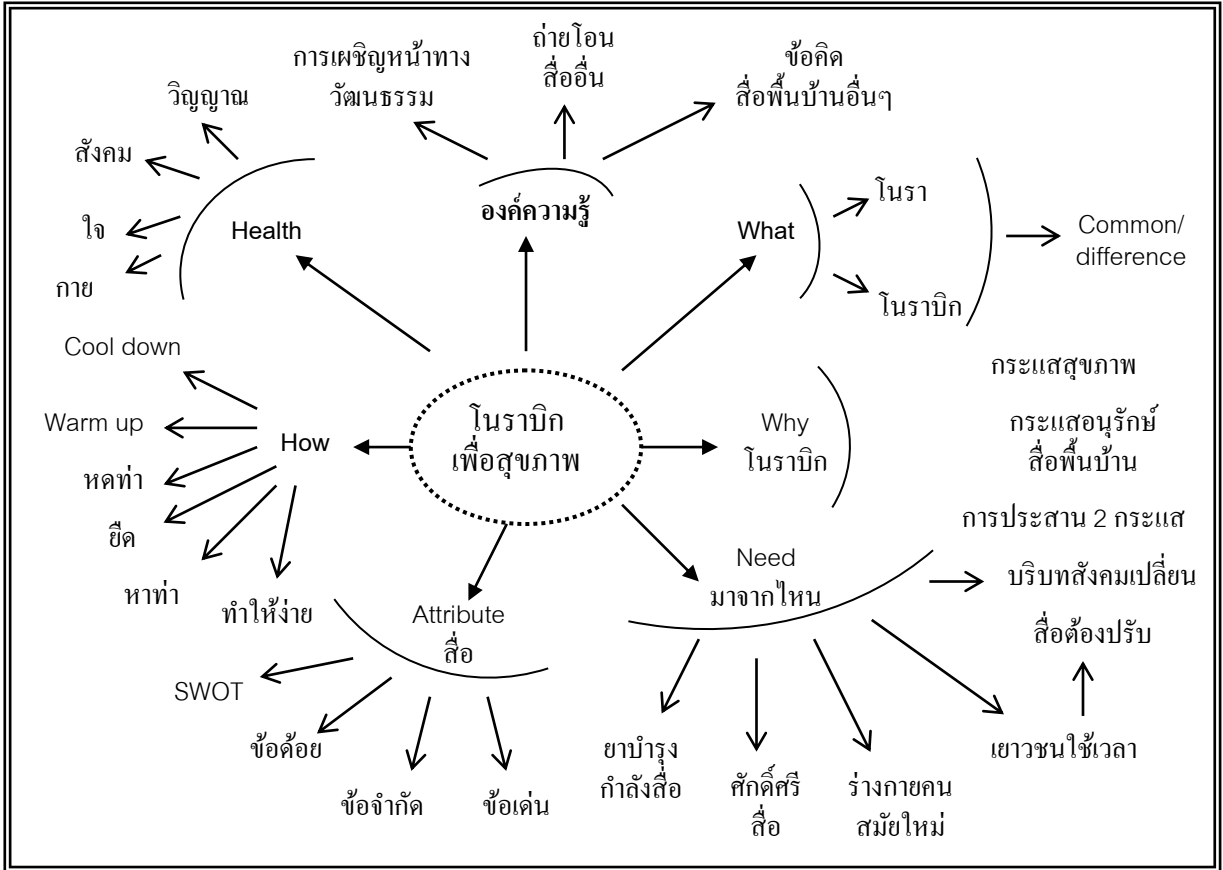
เนื้อหาของแนวคิดนี้จะอธิบายว่า ในขณะที่สื่อพื้นบ้านเป็นเสมือนคลังสมบัติของชุมชนนั้น แต่มีข้อเท็จจริงประการหนึ่งคือ สมบัติเก่าๆ บางชิ้นคงจะสูญสลายไป ในเวลาเดียวกัน ก็จะมีสมบัติใหม่ๆ เกิดขึ้นมา แต่ก็มีสมบัติบางชิ้นที่ชุมชนต้องการเก็บรักษาเอาไว้ หรือบางอย่างก็แปลงรูปร่างหน้าตาไปอย่างเช่น งานบุญสัจจกรของพี่น้องปกากะญอที่ก่อรูปมาจากวิถีชีวิตการทำมาหากินแบบ "ไร่หมุนเวียน" แต่เมื่อหมดวิถีชีวิตดังกล่าว เนื้อหานั้นก็ยกย้ายกระถางมาปลูกใหม่ในพิธีกรรมแบบพุทธศาสนา คือบุญหมุนเวียน/บุญสัจจกร

ในแต่ละชุมชนจึงมี "ขนบในการเลือกที่จะสืบทอด/หรือจะทอดทิ้ง หรือจะแปลงรูป" วัฒนธรรมของตนเอง และในการนี้ เนื่องจากวัฒนธรรมเป็นสมบัติร่วมของชุมชน จึงต้องมีการทำข้อตกลงกันใน **ทุกฝ่าย** ที่ร่วมกันเป็นเจ้าของ

ความเข้าใจดังกล่าวนี้จะช่วยให้เราเข้าใจและเห็นความสำคัญของหลายกิจกรรมที่ภาคีค้นคิดขึ้นมาเวลาทำโครงการ เช่น เมื่อซีละจะเลือกท่าบางท่าของซีละมาประยุกต์ใช้เพื่อออกกำลังกาย จึงต้องมีพิจารณาระดมครูซีละทั้งหมดมาตกลงร่วมกันเพื่อให้เป็นไปตาม "ขนบ/ประเพณีของสื่อพื้นบ้าน" นั้น

(3) **เครื่องมือช่วยในการตั้งคำถาม** ในโครงการสพส. มีอาวุธพิเศษอยู่ชิ้นหนึ่งที่ช่วยงานได้สารพัดราวกับกระเป๋าท้องของโดราเอมอน คือ **การวิเคราะห์คุณลักษณะ** (attribute analysis) ดังนั้น ตัวช่วยตัวหนึ่งในการตั้งคำถามเพื่อถอดบทเรียนก็อาจจะนำเอามาจากการกางดู

พิมพ์เขียวของคุณลักษณะของกิจกรรมที่กำลังทำงานอยู่ เช่น เมื่อจะค้นคิดกิจกรรมโนราบิกเพื่อสุขภาพ หลังจากที่ภาคีได้ช่วยกันทำวิเคราะห์คุณลักษณะออกมาแล้ว ฝ่ายถอดบทเรียนก็อาจจะเริ่มต้นการตั้งคำถามจากพิมพ์เขียวคุณลักษณะนี้ (รวมทั้งอาจจะเพิ่มเติมได้อีก)

ภาพที่ 12: แสดงคุณลักษณะ (attribute) ของการสรุป/ถอดบทเรียนโนราบิกเพื่อสุขภาพ

จากแผนภาพนี้ คำถามในการถอดบทเรียนอาจจะเป็น

- โนราบิกเพื่อสุขภาพนั้นโดดเด่นในมิติสุขภาพด้านใด
- จุดร่วม/จุดต่างระหว่างโนรากับโนราบิกมีอะไรบ้าง

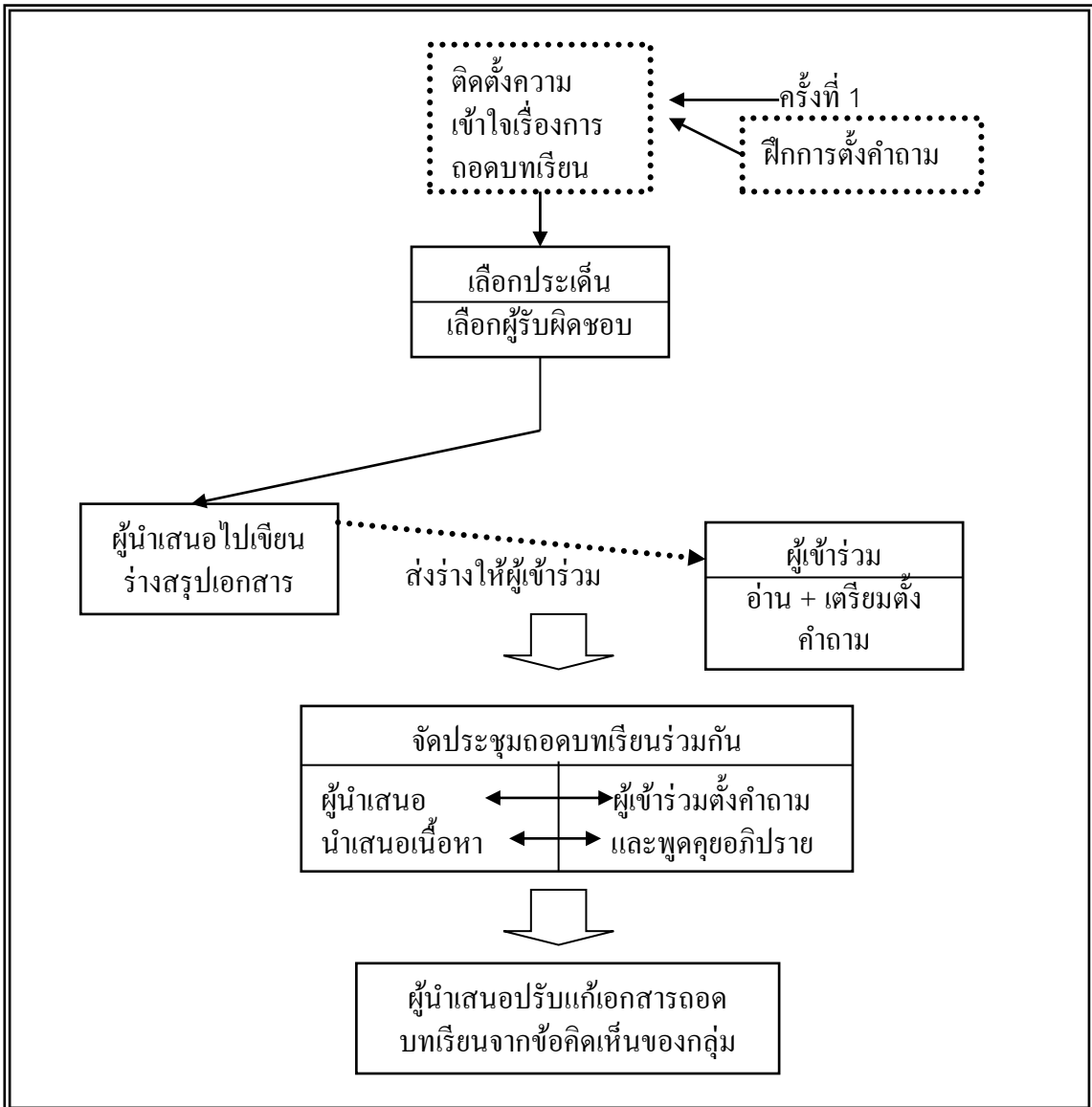
(4) **คำถามไฟท์บังคับ** แหล่งที่มาของคำถามอีกแหล่งหนึ่ง ก็คือ ภารกิจพื้นฐานที่องค์กรของเราไปรับปากมาทำ ตัวอย่างเช่น โครงการสพส.นั้นไปรับงาน "การสร้างเสริมสุขภาพด้วยการสื่อสารพื้นบ้าน" มา ดังนั้น คำถามที่เป็นไฟท์บังคับของสพส.ก็ต้องเกี่ยวข้องกับโยงใยกับเรื่องสุขภาพจะอยู่เสมอ ตัวอย่างเช่น ผลจากการถอดบทเรียนสรุปยอดจะช่วยตอบคำถามว่าสื่อพื้นบ้านประเภทใดจะหนุนช่วยการสร้างเสริมสุขภาพะมิติใดได้ดีที่สุด เป็นต้น

10. บทอำลา: การถอดบทเรียนแบบสพส.

ในฉากอำลานี้ ผู้เขียนขอกล่าว้าซ้ำทวนอีกครั้งหนึ่งว่า ข้อคิดเห็นทั้งหลายเกี่ยวกับการถอดบทเรียนที่กล่าวมานั้น เป็นเพียงประสบการณ์ของสพส.เท่านั้น ซึ่งผู้เขียนแน่ใจว่า มิใช่เป็น "มาตรฐานอย่างเดียว" ของการถอดบทเรียน เนื่องจากผู้เขียนเชื่อว่า วิธีการถอดบทเรียนนั้นมิได้ อย่างหลากหลาย และน่าจะมีลีลาที่พิริ้วไหวแตกตัวออกไปได้อยู่เสมอ

และในฉากอำลานี้ ผู้เขียนจะยกตัวอย่างกระบวนการถอดบทเรียนในช่วงปีที่ 3 ของสพส. ซึ่งเป็น "ช่วงเวลาเอาจริง" ที่สพส. ได้จัดให้มีการติดตั้งกิจกรรมการถอดบทเรียนอย่างเป็นทางการในองค์กร (หลังจากที่ทำอย่างมือสมัครเล่นและกระปรี้กระเปร่ามาเป็นเวลา 2 ปี)

ขั้นตอนของการถอดบทเรียนของสพส. จะมีดังนี้

ภาพที่ 13: ขั้นตอนการถอดบทเรียนของสพส.